

БЕЛАРУСКАЯ МОВА

5

Частка 2

БЕЛАРУСКАЯ МОВА

Вучэбны дапаможнік для **5** класа
ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі
з беларускай і рускай
мовамі навучання

У дзвюх частках

Частка 2

*Дапушчана
Міністэрствам адукацыі
Рэспублікі Беларусь*

2-е выданне, перапрацаванае і дапоўненае

МІНСК
НАЦЫЯНАЛЬНЫ ІНСТЫТУТ АДУКАЦЫІ
2014

Правообладатель Национальный институт образования

УДК 811.161.3(075.3=161.3=161.1)

ББК 81.2Беи-922

Б43

А ў т а р ы:

В. П. Красней («Фанетыка і арфаэпія. Графіка і арфаграфія», «Лексіка. Фразеалогія»);

Я. М. Лаўрэль («Мова — найважнейшы сродак зносін», «Паўтарэнне вывучанага ў I—IV класах», «Сінтаксіс і пунктуацыя» (§ 10, 11), «Падагульненне і сістэматызацыя вывучанага за год»);

В. І. Несцяровіч («Сінтаксіс і пунктуацыя» (§ 12—25));

Л. С. Васюковіч («Склад слова. Словаўтварэнне і арфаграфія»)

Р э ц е н з е н т ы:

кафедра беларускага мовазнаўства ўстанова адукацыі «Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка» (канд. пед. навук дац. *У. П. Сайко*);

настаўнік беларускай мовы і літаратуры вышэйшай катэгорыі дзяржаўнай установы адукацыі «Гімназія № 10 г. Мінска» *Л. М. Міхлюк*

Умоўныя абазначэнні:

- || — правіла;
- | — для азнаямлення;
- ! — звярніце ўвагу;
- ⊙ — заданні павышанай цяжкасці;
- — дадатковыя заданні;
- * — лексічнае значэнне слова тлумачыцца ў слоўніку;
- Ф — правесці фанетычны разбор слова;
- сн — зрабіць сінтаксічны разбор словазлучэння, сказа;
- с — разабраць слова па саставе;
- сл — правесці словаўтваральны разбор слова;
- л — правесці лексічны разбор слова

ISBN 978-985-559-326-4 (ч. 2) © Афармленне. НМУ «Нацыянальны інстытут адукацыі», 2014
ISBN 978-985-559-324-0

ФАНЕТЫКА І АРФАЭПІЯ. ГРАФІКА І АРФАГРАФІЯ

§ 1. Глухія, звонкія і санорныя зычныя. Іх вымаўленне і правапіс

1. Прачытайце. Вымавіце гучна і выразна гукі, якімі адрозніваюцца словы кожнай пары.

бас — пас	будка — дудка	май — чай
дом — том	пазік — тазік	вада — хада

— АДКАЖЫЦЕ НА ПЫТАННІ

1. Пры вымаўленні якіх гукаў выдыхаемае паветра сустракае перашкоду ў поласці рота?

2. Пры вымаўленні якіх гукаў чуюцца голас і шум, а пры вымаўленні якіх — толькі шум?

Паводле ўдзелу голасу і шуму зычныя гукі падзяляюцца на глухія, звонкія і санорныя.

Зычныя гукі, якія ўтвараюцца толькі з шуму без удзелу голасу, называюцца **глухімі**. Да іх адносяцца гукі [к], [к'], [п], [п'], [с], [с'], [т], [ф], [ф'], [х], [х'], [ц], [ц'], [ч], [ш].

Зычныя гукі, якія ўтвараюцца з шуму пры ўдзеле голасу, называюцца **звонкімі**. Гэта гукі: [б], [б'], [г], [г'], [д], [дз], [дз'], [дж], [ж], [з], [з'].

Санорныя зычныя гукі складаюцца з голасу і шуму, пры гэтым голас выразна пераважае над шумам. Да санорных адносяцца гукі [в], [в'], [л], [л'], [м], [м'], [н], [н'], [р], [й'], [ў].

⊙ 2. З прыведзеных літар складзіце словы, а са слоў — приказку. Запішыце приказку і растлумачце яе сэнс.

е, з, д, і; е, н; о, т, й; с, п, а, е, ц, а, ц, т, ы, к, а;
е, н; т, о, х

3. У прыведзеных словах выдзелены зычны гук замяніце іншым гукам, каб атрымалася другое слова. Запішыце пары слоў і растлумачце іх значэнне.

[ж]ыць — ... [г]олад — ... [з]ала — ...
[б]от — ... [т]ом — ... [п']ітон — ...

● Дакажыце, што зычныя гукі дапамагаюць:

- 1) утвараць іншыя па значэнні словы;
- 2) адрозніваць розныя па значэнні словы.

Большасць звонкіх і глухіх зычных гукаў утвараюць пары па звонкасці/глухасці. Некаторыя зычныя гукі не маюць парных глухіх гукаў, а глухія — парных звонкіх.

Парныя зычныя гукі па звонкасці/глухасці		Не маюць парных зычных гукаў па звонкасці/глухасці	
звонкія	глухія	санорныя	глухія
[б], [б']	[п], [п']	[в], [в']	[к], [к']
[г], [г']	[х], [х']	[л], [л']	[ф], [ф']
[д]	[т]	[м], [м']	
[ж]	[ш]	[н], [н']	
[з], [з']	[с], [с']	[р]	
[дж]	[ч]	[й']	
[дз], [дз']	[ц], [ц']	[ў]	

Звонкія і глухія зычныя гукі вымаўляюцца выразна і на пісьме абазначаюцца «сваімі» літарамі:

1) перад усімі галоснымі гукамі: [дарога], [н'эба], [сады];

2) перад санорнымі зычнымі: [слова], [с'л'іва], [размова], [крок], [аб'і'ава].

4. Прачытайце і вызначце асноўную думку тэксту. Назавіце звонкія і глухія зычныя ў выдзеленых словах і адпаведныя ім парныя гукі (калі ёсць).

У з о р: Гук [д] — звонкі, парны глухі — гук [т]; гук [л] — санорны, парнага глухога гук не мае.

Айчына. Бацькаўшчына. Радзіма. Словы высокія, быццам неба над роднаю зямлёю. Як ні называй, яна застаецца тваёй сутнасцю, без яе ты нішто. І няма ў жыцці больш глыбокага і **святога** пачуцця, чым любоў да роднага кутка, да мілай Бацькаўшчыны, да любай нашай Радзімы. Ад веку ў век з гэтым пачуццём паўставалі людзі на яе абарону, мацавалі яе сілу і магутнасць, множылі **доблесць** і славу.

● Спішыце. У апошнім сказе падкрэсліце галоўныя члены сказа і растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку.

5. Прачытайце і рашыце прапорцыі. Для кожнай прапорцыі падбярыце з адпаведнымі парнымі зычнымі слова, якое павінна быць на месцы пыталніка.

том : ? = порт : борт

казка : каска = Глеб : ?

жар : шар = джын : ?

6. Прачытайце. Якія словы атрымаюцца, калі ў прыведзеных словах першы зычны гук замяніць адпаведным парным па звонкасці/глухасці гукам?

Цень, твор, сайка.

● Складзіце з утворанымі словамі розныя па мэце выказвання сказы і падкрэсліце ў іх літары, якія абазначаюць звонкія зычныя гукі.

7. Прачытайце і вызначце асноўную думку верша. Падкрэсліце літары, якія абазначаюць глухія зычныя гукі.

Мне Богам дадзена Радзіма.
І я заручаны душой
З яе азёрнымі вачыма,
З яе жытнёвай цішынёй.

Мне Богам дадзена Радзіма...
Зноў, як замову паўтару:
«Мне без яе жыць немагчыма,
Без Беларусі я памру».

З. Марозаў.

● Да якіх глухіх зычных можна падабраць са слоў верша парны звонкі зычны? Запішыце пары гэтых гукаў.

8. Прачытайце выразна словы і скажыце, якія гукі абазначаны выдзеленымі літарамі.

грыбы — г рыбкі — г рыб	б — [б — п — п]
бягу — б г чы — б г	г — [г — х — х]
садок — у сад д ку — сад	д — [д — т — т]
прасі ц ь — пр с ьба	с — [с' — з']
мала ц і ц ь — мала ц ьба	ц — [ц' — дз']

АДКАЖЫЦЕ НА ПЫТАННІ

1. У якіх словах выдзеленыя літары абазначаюць «свае» гукі? У якой пазіцыі знаходзяцца гэтыя гукі?

2. Якія гукі абазначаюць выдзеленыя літары ў астатніх словах? Чым гэта тлумачыцца?

У вымаўленні парныя звонкія і глухія зычныя гукі могуць замяняць адзін аднаго:

1) звонкія зычныя вымаўляюцца глуха (аглушаюцца) перад глухімі зычнымі і на канцы слова: *дубкі* — ду[п]кі, *дуб* — ду[п];

2) глухія зычныя вымаўляюцца звонка (азванчаюцца) перад звонкімі зычнымі: *просьба* — про[з']ба.

9. Запішыце пары слоў. Прачытайце і скажыце, ці ёсць розніца ў вымаўленні слоў кожнай пары. Абгрунтуйце сваю думку.

Везці — весці, грыб — грып, мох — мог, ножка — ношка, плот — плод.

10. Уважліва прачытайце тэкст. Чаму ён вучыць?

У беларускай мове няма слоў з парнымі звонкімі і глухімі зычнымі, напісанне якіх патрабуе асаблівай увагі. У такіх выпадках на дапамогу заўсёды гатовы прыйсці праверачныя словы з галоснымі ці санорнымі зычнымі, перад якімі любы невыразны гук вымаўляецца выразна, і адразу становіцца зразумелым, якой літарай патрэбна перадаць яго на пісьме: *кні..ка* (ж ці ш?) — *кніжачка*, *кніжны* — *кніжка*; *про..ба* (з ці с?) — *прасіць* — *просьба*.

● Сфармулюйце правіла аб правапісе звонкіх і глухіх зычных гукаў.

11. Да выдзеленых слоў падбярэце словы з супрацьлеглым значэннем. Спішыце пары словазлучэнняў, дапісваючы падабраныя словы.

Лёгкая сумка — ... сумка, *высокая* елка — ... елка, *густое* жыта — ... жыта, *шырокі* праход — ... праход.

● Падкрэсліце ў прыметніках літару, якая абазначае зычны гук, што вымаўляецца невыразна. Як праверыць правільнасць напісання такіх слоў?

⊙ 12. Прачытайце словы. Ці можна да кожнага з іх падабраць правярочныя словы?

Аўтамат, вакзал, дарожка, касьба, пасадка, падказка, разведчык, трамвай, трактар, футбол, экскурсія.

Правапіс слоў, у якіх напісанне звонкіх і глухіх зычных гукаў нельга праверыць, вызначаецца па арфаграфічным слоўніку: *айсберг, баскетбол, вакзал, футбол, экзамен, Афганістан.*

13. Прачытайце словы. У кожным радзе знайдзіце пятае «лішняе» паводле напісання слова.

1. Павя(з/с)ка, ука(з/с)ка, прале(з/с)ка, бяро(з/с)ка, зама(з/с)ка.

2. Зага(д/т)ка, яга(д/т)ка, кве(д/т)ка, зара(д/т)ка, сусе(д/т)ка.

3. Сце(ш/ж)ка, карму(ш/ж)ка, сырае(ш/ж)ка, ця(ш/ж)ка, сне(ш/ж)ка.

● З «лішнімі» словамі складзіце і запішыце развітыя сказы. Даданыя члены сказа падкрэсліце.

14. Прачытайце. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары. Растлумачце іх напісанне.

1. А хле.. здабываецца ця..ка, яму самы ні..кі паклон (*П. Панчанка*). 2. Лё..ка і мякка ступаюць мае босыя ногі па асеннім ворыве (*І. Грамовіч*). 3. Я стаў уяўляць чаро..кі ластавак там, на сваёй радзіме (*А. Кулакоўскі*). 4. Маладой бяро..цы павязала восень жоўтую хусцінку з белай павуцінкай (*Я. Пушча*). 5. Лес то густы, непрала..ны, то рэ..кі, я праз яго, як праз ка..ку, іду (*М. Шахавец*).

§ 2. Свісцячыя і шыпячыя зычныя. Іх вымаўленне і правапіс

15. Прачытайце. Вызначце, якія гукі ў першым тэксце дапамагаюць уявіць карціну мяцеліцы, а ў другім — перадаюць шум колаў машыны.

1. Пуржыць, мяце мяцеліца,
Пялёнкай цёплай сцелецца.
Мяцеліцай раз'юшанай
Свет белы зацярушаны. *К. Буйло*.
2. Шуршыць ізноўку на шашы
Пятровіча машына.
Нідзе нікога, ні душы,
Адно гамоняць шыны. *П. Броўка*.

• Вымавіце гукі [з], [с] і [ш], [ч]. Чым адрозніваецца вымаўленне гукаў [з], [с] ад вымаўлення гукаў [ш], [ч]?

Зычныя гукі [з], [з'], [с], [с'], [дз], [дз'], [ц], [ц'] называюцца **свісцячымі**, а гукі [ж], [ш], [дж], [ч] — **шыпячымі**.

16. Спішыце і падкрэсліце літары, якія абазначаюць свісцячыя гукі, адной рыскай, а шыпячыя — дзвюма. Чаму паэт падабраў словы з такімі гукамі?

Вецер рэзкі і п'явучы
Часта свішча пад акном,
Снегам жорсткім тне балюча
І скуголіць за акном.

Рэкі ўсё яшчэ, азёры
Закаваны моцна ў лёд.
Ды ўжо сніцца ціха зорам
Крыгаход і веснаход.

М. Машара.

17. Прачытайце. Вызначце, напісанне якіх слоў не адпавядае вымаўленню. Спішыце і падкрэсліце гэтыя словы.

1. У хаце былі расчынены і вокны, і дзверы (А. Савіцкі). 2. Бярозы белымі стваламі адбіваліся ў чорнай рэчцы (В. Карамзаў). 3. У грубцы ясна запалалі дровы, паплыў да неба хмарнага дымок (С. Басуматрава).

● Зрабіце гукавы запіс падкрэсленых слоў.

Зрабіце вывад, як вымаўляюцца свісцячыя гукі перад шыпячымі, а шыпячыя — перад свісцячымі.

У словах свісцячыя гукі перад шыпячымі вымаўляюцца як шыпячыя, а шыпячыя гукі перад свісцячымі — як свісцячыя: *перапісчык* — *перапі[ш]чык*, *на кладачцы* — *на кла-да[ц]цы*.

18. Прачытайце словы ў адпаведнасці з правіламі вымаўлення. Як даказаць, што словы напісаны правільна?

Разносчык, на рэчцы, вучышся, перавозчык, па сцежцы, пясчаны, сшытак.

19. Спішыце, выбіраючы патрэбную літару. Раствлумачце яе напісанне.

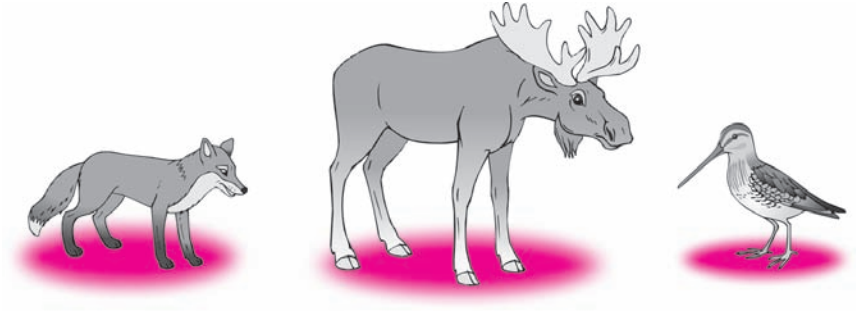
1. Сце(ж/ш)ку абступілі вялікія чырвона-белыя вярціні (В. Адамчык). 2. На ўзбярэжжы, пад белай таполяй, залатыя пя(с/ш)чынкі, як зоркі (М. Шахавец). 3. Косы слупок сонца свяціў у ву(с/з)кі калідор, у ра(с/ш)чыненых дзверы Чэсінай хаты (В. Адамчык). 4. Іду на заданне я сёння: разве(т/д)ка даручана мне (А. Астрэйка). 5. Надышлі замара(с/з)кі, і зямля адзывалася пад нагамі лё(г/х)кім звамам (М. Лынькоў). 6. Міхась расцягнуў у лагоднай усме(ш/с)цы шырокі рот (А. Капуцін). 7. Стройна жанчына ў чорнай жаке(т/ц)цы і ў квяцістай хус(т/ц)цы гарача даводзіла нешта чарняваму му(ж/ш)чыну (Т. Хадкевіч).

20. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары.

1. Без цябе, Радзіма, я — пя..чынка, а з табой — гранітная скала (П. Глебка). 2. Я зямлі сваёй абшары пазнаю па квета..цы адной, па кусціку адзіным (С. Басуматрава). 3. Зямля ж тут, бра..цы, залатая (Я. Колас). 4. Весела на рэ..цы і траве і кве..цы (Я. Колас). 5. Блудзіць сце..кай ласінай маладзенькі маро.. (Г. Пашкоў). 6. Вецер гнаў па небе рэ..кія белыя воблакі (І. Шамякін). 7. З-за саду выглянуў прамень і скача па паду..цы. Ах, прыйдзе, прыйдзе ясны дзень на радасць весялу..цы (Р. Баравікова).

§ 3. Цвёрдыя і мяккія зычныя, іх вымаўленне і правапіс

21. Разгледзьце малюнкi і выразна вымавіце словы, якія абазначаюць намаляваныя прадметы.

АДКАЖЫЦЕ НА ПЫТАННІ

1. Чым адрозніваюцца гукі, якія вымаўляюцца ў пачатку першага і другога слоў?
2. Якія зычныя гукі чуюцца на канцы другога і трэцяга слоў? Якая розніца паміж гэтымі гукамі?

У беларускай мове адрозніваюцца **цвёрдыя** і **мяккія** зычныя гукі. Большасць цвёрдых і мяккіх зычных утвараюць пары:

[б] — [б'],	[м] — [м'],
[в] — [в'],	[н] — [н'],
[г] — [г'],	[п] — [п'],
[д] — [дз'],	[с] — [с'],
[з] — [з'],	[т] — [ц'],
[к] — [к'],	[ф] — [ф'],
[л] — [л'],	[х] — [х'].

Не маюць парных гукаў зацвярдзелыя зычныя [ж], [дж], [ч], [ш], [р], [ц], цвёрды гук [ў] і мяккі зычны [й'].

22. Прачытайце пары слоў. Якімі гукамі яны адрозніваюцца? Запішыце словы і гукі паводле ўзору.

У з о р: *нагода* — *нягода*: [н] — [н’].

Воз — вёз, лук — люк, пэўны — пеўні, напісаны — няпісаны, рыс — рысь, вугал — вугаль.

АДКАЖЫЦЕ НА ПЫТАННІ

1. Ці ёсць у алфавіце асобныя літары для абазначэння парных цвёрдых і мяккіх зычных гукаў?

2. Якія літары дапамагаюць абазначаць цвёрдасць, а якія — мяккасць зычных гукаў на пісьме?

Мяккасць зычных на пісьме абазначаецца двума спосабамі:

- 1) з дапамогай мяккага знака;
- 2) з дапамогай літар *е, ё, ю, я, і*.

23. Прачытайце словы, выразна і працяжна вымаўляючы першы склад. Ці можна на прыкладзе гэтых слоў сказаць, што цвёрдыя і мяккія зычныя гукі дапамагаюць адрозніваць словы?

Баліць — бяліць, выток — віток, васковы — вясковы, ласун — лясун, мішка — мышка, плітка — плытка, сіпкі — сыпкі, сядок — садок.

- Як абазначаецца мяккасць зычных на пісьме?

24. Выразна прачытайце словы, змешчаныя справа.

Скажыце, перад якімі зычнымі гукі (цвёрдымі ці мяккімі) гукі [з], [с] вымаўляюцца мякка.

Складзіце з гэтымі словамі пяць словазлучэнняў і запішыце іх. Абзначце галоўнае слова ў кожным словазлучэнні.

збіраць [з’]

свята [с’]

А л е перад [г’], [к’], [х’]:

згінуць [з]

скінуць [с]

схіліць [с]

Зычныя гукі [з], [с] перад наступнымі мяккімі зычнымі, акрамя [г’], [к’], [х’], вымаўляюцца мякка.

25. Спішыце. Падкрэсліце літары, якія абазначаюць мяккія зычныя гукі. Назавіце гук, які не мае парнага цвёрдага.

Сцяжынка лясная, за рэчкаю хата,
Уранні над лугам плывуць туманы...
Ніколі, радзіма, чужой не была ты,
Ніколі журбой* не прыходзіла ў сны.

І што б ні было там — чужыны не трэба,
З маленства навекі душой палюбіў
Зялёнае поле, блакітнае неба,
Світанні над лесам і золата ніў.

А. Бачыла.

● Вызначце асноўную думку верша.

! Адрознівайце гук [дж] ад спалучэння гукаў [д] + [ж] і гукі [дз], [дз’] ад спалучэння гукаў [д] + [з], [д] + [з’]: [хад^джу], [пад^джылкі], [д^дзынкаць], [д^дз’энь], [пад^дз’эмны].

26. Спішыце сказы са словамі, у якіх спалучэнні літар *дж*, *дз* абазначаюць спалучэнні гукаў [д] + [ж] і [д] + [з]. Абазначце ў гэтых словах прыстаўку і корань.

1. У дубах салаўі адсвіталі, адзвінеў над паллямі жаўрук (А. Пысін). 2. А ўжо нават сам дрыготкі адзімак* вяшчуе звонка: «Ідзе вясна!» (К. Кірэнка). 3. Даўно за лесам — ціхім борам — адзвінела песня ў жытніх хвалях (В. Вітка). 4. Пчо-

лы наджалілі так, што Мальвіна не пазнала хлопца (*І. Дуброўскі*). 5. Чакаю, што вось-вось пакажацца чорная ці паджарая* шапка грыба (*Б. Сачанка*). 6. Па ўсіх адзнаках ураджай павінен быць добры (*І. Гурскі*). 7. Пакуль паджалі гэты палетак, то жыта паспела і на лагчыне (*Р. Мурашка*). 8. Растрэслі адзенне лясы, даўно адцвілі верасы (*Я. Колас*). 9. Добрая рэч — касá, а ўсё ж аджыла яна сваё (*І. Кірэйчык*).

§ 4. Зацвярдзелыя зычныя, іх вымаўленне і правапіс

27. Прачытайце словы. Скажыце, як вымаўляюцца зычныя гукі, абазначаныя выдзеленымі літарамі. Ці маюць яны ў беларускай мове парныя мяккія гукі?

жывы	жалеза	жоўты
агароджа	дожджык	ураджай
рака	стары	зарэчны
цана	авіяцыя	ацэнка
чысты	пачэсны	чарніцы
шосты	вяршыня	парашут

У беларускай мове зычныя гукі [ж], [дж], [р], [ц], [ч], [ш] вымаўляюцца заўсёды цвёрда. Яны называюцца **зацвярдзелымі**.

Пасля зацвярдзелых зычных пішуцца літары **а, о, у, ы, э**: *рака, жолуд, пажурыць, цыркуль, шэлест*.

З а ў в а г а. У беларускай мове ёсць мяккі гук [ц’], але ён утварае пару з цвёрдым гукам [т]: *хата — у хаце, палёт — у палёце*.

28. Прачытайце пары слоў, напісаных па-руску і па-беларуску. Скажыце, у якіх словах, запісаных па-беларуску, зацвярдзелы гук [ц], а ў якіх — мяккі гук [ц’].

цыркуль — цыркуль	тишина — цішыня
солнце — сонца	тьень — цень
оценка — ацэнка	тёмный — цёмны

• 3 трыма словамі складзіце развітыя сказы.

29. Выразна прачытайце словы, змешчаныя справа, і растлумачце іх значэнне. Складзіце і запішыце з гэтымі словамі словазлучэнні.

*брашўра
журь
парашўт*

30. Прачытайце тэкст і вызначце яго асноўную думку. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары. Растлумачце іх напісанне.

Родная мова дапамагае глыбока зразумець сваю Айч..ну. Яе словы — як зярняткі для мукі, як зоркі для неба, як нектар для кветак. Слова беларускае — ж..вое, гаваркое, музычнае, напеўнае, непаўторнае. Вуч..ныя даказваюць, што беларуская мова найбліж..й стаіць да стараж..тнай славянскай гаворкі. Знач..ць, яна да таго ж і духоўны помнік даўніны. Мы ўсе павінны берагч.. гэты спадч..нны скарб наш..х продкаў.

Яе трэба запусціць у душ.., ёю трэба дасканала валодаць, і тады ж..вая, напеўная мова раскаж.. ўсяму свету і пра наш.. Беларусь (*У. Лінскі*).

31. Прачытайце тэкст і дайце яму заглавак. Якімі вы ўяўляеце Лёніка, дзедз Змітрука і дзядзьку Сцяпана? Дакажыце гэта, карыстаючыся тэкстам.

Лёнік добра перакусіў і шпурнуў акраец хлеба ўздоўж дарогі.

— Ай-яй, нядобра! — кажа дзед Змітрук. —
Навошта ж так: хлеб жа!

Дзядзька Сцяпан коратка кідае хлопцу:

— Ану падбярэ!

— Хэ, падумаеш, скарынка! Мала вам хлеба, ці што?! — абьякава адгаворваецца Лёнік.

— Падбярэ хлеб, лайдак! — сурова ўжо выкрыквае дзядзька Сцяпан і не зводзіць позірку з Лёніка...

Лёнік неахвотна падыходзіць да акрайчыка ў каляіне, азіраецца, супраць сваёй волі нахіляецца і паднімае хлеб з дарогі.

— Нягожа, нягожа так хлеб шпурляць, — нязлосна кажа дзед Змітрук. — Ад хлеба, брат, жыццё на зямлі... Маладота — дурнота, хіба яна цяміць...

Дзядзька Сцяпан на тое злосна паварочваецца да дзеда і кідае коратка і сурова, як прысуд:

— Разумець трэба! Не маленькі! (*Паводле В. Быкава*).

- Складзіце план і напішыце пераказ.

32. Спішыце. Падкрэсліце галосныя літары, якія пішучца пасля зацвярдзелых зычных.

Даўным-даўно, аж больш за 500 гадоў таму, у старажытным Полацку ў сям'і мясцовага купца Луці нарадзіўся сын. Ён вырас і сваім духоўным подзвігам на стагоддзі праславіў нашу Бацькаўшчыну. Яго імя — Францыск Скарына. Сёння ім справядліва ганарыцца беларускі народ.

● Скажыце, чаму пасля літар *ж, дж, р, ч, ш* у беларускай мове не пішучца літары *е, ё, ю, я, і*.

● Якія кнігі, выдадзеныя Францыскам Скарынам, вы ведаеце?

§ 5. Змякчальны мяккі знак

33. Прачытайце выразна сказы.

1. І колькі ёсць сілы,
Ары, барануй, засявай.
Я. Купала.

2. Ударыў колкі і густы,
Нібы іголки, дождж.
П. Броўка.

АДКАЖЫЦЕ НА ПЫТАННІ

1. Якімі гукамі адрозніваюцца паміж сабой словы *колькі* і *колкі*?

2. Чаму ў першым слове пасля літары *л* пішацца мяккі знак, а ў другім не пішацца?

Змякчальны мяккі знак пішацца для абазначэння мяккасці зычных [з'], [с'], [дз'], [ц'], [л'], [н']:

• у канцы слова: *боль, алень, князь, лось, мядзведзь, шэць, кінь*;

• у сярэдзіне слова перад цвёрдымі, а пасля [л'], [н'] і перад мяккімі зычнымі: *Кузьма, касьба, дзядзька, бацька, вольны, аганькі, пальцы, Мальвіна.*

В **ы** **к** **л** **ю** **ч** **э** **н** **н** **е**: словы з падоўжанымі зычнымі *л, н, з, с*: *вяселле, ранне, палоззе, памяццю.*

Каб не памыліцца пры напісанні мяккага знака ў сярэдзіне слова паміж зычнымі, трэба кіравацца наступным:

● калі пры змене формы слова ці ў аднакаранёвых словах наступны мяккі змяняецца на цвёрды зычны, а папярэдні застаецца мяккім, трэба пісаць мяккі знак: *вазьмі (вазьму), васьмёрка (восьмы), дзядзькі (дзядзька), бацькі (бацька)*;

● калі ж пры змене формы слова ці пры падборы аднакаранёвага слова наступны мяккі не змяняецца на цвёрды, то тады мяккі знак не пішацца: *песня — песні, псяняр; чацвер — чацвяргом; дзверы — дзвярэй*.

34. Прачытайце і скажыце, чаму ў адных словах мяккі знак пішацца, а ў другіх не пішацца. Выпішыце словы, у якіх зычны змякчаецца перад наступным мяккім зычным.

Просьба, **песня**, дзверы, змена, вазьму, зборы, позні, выказнік, лісце, спазніцца, сядзьце, сустрэць, сустрэньце, **радасць**, дзьме, цьма, Дзмітрый.

*дзе
лёдзьве
носьбіт**

● З выдзеленымі словамі складзіце і запішыце сказы, падкрэсліце граматычную аснову.

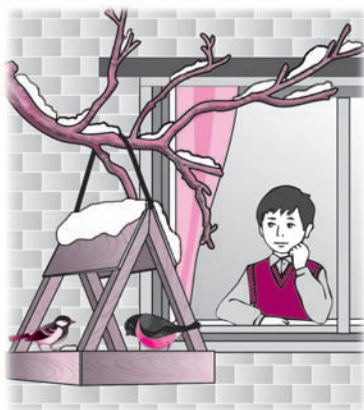
Мяккі знак не пішацца ў сярэдзіне і на канцы слоў пасля літар, якія абазначаюць зацвярдзелыя зычныя гукі [ж], [дж], [ч], [ш], [р], [ц], цвёрдыя [д], [т], [б], [в], [м], [п], [ф]: *залеж, дождж, мыш, мышшу, печ, печчу, цар, Сібір, жолуд, голуб, вераб'і, В'етнам, інтэрв'ю, сем, восем, стэп, цэп, п'едэстал**, верф.

35. Прачытайце пары слоў. Вымавіце гукі, якімі адрозніваюцца словы кожнай пары. Якую ролю выконвае **ь** і літары **е, ё, ю, я, і**?

Быў — біў, бэз — без, ваду — вяду, сын — сiнь, вугал — вугаль, лук — люк, рыс — рысь, сок — сёк.

● Запішыце словы з мяккімі зычнымі ў два слупкі ў адпаведнасці са спосабамі абазначэння мяккасці.

36. Разгледзьце малюнак і паводле яго складзіце невялікі тэкст тыпу апавядання. Выкарыстайце, па магчымасці, словы з мяккім знакам.

С л о в ы д л я в ы к а р ы с т а н н я : *Алесь, вельмі, бацька, маленькі, студзень, штодзень, прылятаюць.*

37. Прачытайце і дайце загаловак тэксту. Спішыце, устаўляючы, дзе патрэбна, мяккі знак.

Харошы ў Дабрасел..цах лес. Калі с..нег ідзе ледз.. не кожны дзен.., ён падобны на казку. Праплыве па верхавінах хвойніку невялікі ветрык, і да вашага слыху даляціц.. лёген..кае дзын..кан..не. Гэта ліс..це маладога дубка звоніц.. пры кожным дотыку ветру.

На ніжніх лапках ялінак стол..кі с..негу, што атрымаліся с..нежныя хаткі. Там суха, утул..на, дол высланы жоўтымі шыпул..камі (*Паводле А. Кулакоўскага*).

§ 6. Раздзяляльны мяккі знак і апостраф

38. Выразна прачытайце наступныя пары слоў.

поле — палье	рыба — бязрыб'е
канём — шампіньён	бабёр — аб'ём
палю — палью	сямю — сям'ю
міля — мільянер	аб'яцаць — аб'яднаць
маліна — ілынка*	сямі — сям'і

АДКАЖЫЦЕ НА ПЫТАННІ

1. У якіх словах літары **е, ё, ю, я, і** абазначаюць адзін гук?
2. У якіх словах тыя ж літары абазначаюць два гукі? Назавіце гэтыя гукі.
3. Пасля якіх зычных у словах перад літарамі **е, ё, ю, я, і**, калі яны абазначаюць два гукі, пішацца мяккі знак, а пасля якіх — апостраф?

Раздзяляльны мяккі знак пішацца пасля мяккіх зычных перад літарамі **е, ё, ю, я, і**, калі яны абазначаюць гукі [й'э], [й'о], [й'у], [й'а], [й'і]: *Марэсьеў, паштал'ён, салью, мільярд, Ільінскі*.

Апостраф пішацца пасля прыставак і ў сярэдзіне слоў пасля цвёрдых зычных перад **е, ё, ю, я, і**: *раз'езд, пад'ём, раз'юшаны, аб'ява, аб'інець, надвор'е, куп'ё, вераб'ю, сям'я, Мар'і*.

З а ў в а г а. Пасля **ў** (у нескладовага) апостраф не пішацца: *здароўе, салаўём, абаўюць*.

39. Выпішыце ў адзін слупок словы са змякчальным мяккім знакам, а ў другі — словы з раздзяляльным мяккім знакам. У чым асаблівасць вымаўлення слоў другога слупка?

Аркадзьеў, Арсеньеў, вольны, дзядзька, **канфэрансье***, **павільён***, палю, **парцера***, песенька, пісьменнік, цьмяны, кампаньён, пальма.

● Раствлумачце значэнне выдзеленых слоў. Складзіце з імі простыя сказы. Запішыце іх і падкрэсліце галоўныя і даданыя члены сказа.

пяць

мята

мяса

40. Прачытайце. Раствлумачце напісанне мяккага знака і апострафа.

1. Чыя тут песня ў душу льецца? (*Я. Колас*).
2. Зноў ты будзеш, Беларусь, квітнець з сям'ёй народаў вольных (*М. Танк*). 3. Пры дарозе б'е нізкі паклон кучаравы лянок валакністы (*М. Хведаровіч*). 4. Лістоту жоўтую з двара віхор раз'юшаны змятае (*У. Папковіч*). 5. І хата ў бярозах на самым узгор'і (*А. Пісьмянкоў*). 6. Серабрыцца снег, мігаюць мільёны брыльянцістых іголак (*М. Лынькоў*).

● Ахарактарызуйце зычныя гукі ў словах *жоўтую, узгор'і*.

41. Запішыце пад дыктоўку. Раствлумачце напісанне раздзяляльнага мяккага знака і апострафа ў словах.

Аб'ехаць на машыне, з'есці мятную цукерку, з'явіліся **вєраб'і**, дзядзька Дзям'ян, Кандрацьева Дар'я Ільнічна, льецца песня над прасторам, працавітая **сям'я**, птушынае пер'е, салаўіная песня,

рака Амудар’я, рака Сырдар’я, мільярды прамянёў, куп’істае балота, моцнае здароўе.

● Зрабіце гукавы запіс выдзеленых слоў у адпаведнасці з тым, як яны вымаўляюцца ў літаратурнай мове і ў гаворцы вашай мясцовасці. Чым адрозніваецца мясцовае вымаўленне гэтых слоў ад літаратурнага?

42. Спішыце, устаўляючы, дзе патрэбна, мяккі знак ці апостраф. Растлумачце іх напісанне.

1. Над рачулкай гаманлівай заводзяц.. пес..ню салаў..і (*Я. Колас*). 2. Дзядз..ка Куз..ма змоўк, і мы доўга ішлі і маўчалі (*У. Аляхновіч*). 3. Сіняватая вада б..е ў берагі, хвалі як бы гамоняц.. адна з адной (*Р. Сабаленка*). 4. Цін..кае ў стылым гал..лі птаха (*Г. Пашкоў*). 5. Заплакала зіма пад капяжамі міл..ёнамі слёз (*Я. Колас*). 6. Першы жоўты лісток на бярозе з..яўляецца вел..мі рана (*К. Чорны*). 7. Міл..ярды аген..чыкаў адс..вечваліся ў с..няжынках беллага покрыва зямлі (*Я. Колас*). 8. Сям..я вераб..ёў чутна ў шыбіны б..е (*М. Танк*).

§ 7. Зычныя [д] — [дз’], [т] — [ц’], іх вымаўленне і правапіс

43. Выразна прачытайце пары слоў і назавіце парныя зычныя гукі, якія чаргуюцца. Спішыце словы і падкрэсліце літары *дз, ц* і *д, т* разам з наступнымі галоснымі.

згода — у згодзе

іду — ідзём

вада — вадзяны

малады — маладзік

хата — у хаце

студзень — сцюжа

табе — у цябе

мост — мосцік

АДКАЖЫЦЕ НА ПЫТАННІ

1. Перад якімі літарамі цвёрдыя гукі [д], [т] чаргуюцца з мяккімі гукамі [дз’], [ц’]?
2. Як адлюстроўваецца на пісьме гэта чаргаванне?

Гукі [д], [т] пры змякчэнні пераходзяць у [дз’], [ц’], якія на пісьме перадаюцца праз **дз** і **ц**.

Дз і **ц** пішуцца:

- перад літарамі **е, ё, ю, я, і**: *у горадзе, вядзём, цюльпан, цяслар, цікавы*;
- перад літарай **в**, калі яна абазначае мяккі гук [в’]: *дзе, бацвінне, Мацвей*; а л е: *бітва — у бітве, клятва — клятве, Літва — у Літве*;
- перад суфіксамі **-ін, -ір, -ік, -ёр, -еец, -ейск-** у запазычаных словах: *бландзін, брыгадзір, жакецік, акцёр, індзеец* (а л е: *Індыя, індыец*), *гвардзейскі*.

Гук [д] у канцы прыстаўкі і гук [т] у складзе суфікса вымаўляюцца цвёрда і перад мяккім [в’], таму на пісьме захоўваюцца літары **д** і **т**: *падвезці, у таварыстве*.

44. Прачытайце і вызначце асноўную думку верша. Дайце яму загаловак. Растлумачце правапіс **дз, ц** у выдзеленых словах.

Знайдзі з усіх

адно сваё прызвание,

Знайдзі сваю сярод другіх дарог.

І шчасце будзе,

нібы хлеб надзённы,

Заўсёдным гасцем за тваім сталом.

Павагай да людзей

і ў дзень будзённы,

І ў святы хай напоўніцца твой дом.

Тады парог не пераступяць беды,
Сяброўскіх рук адчуеш ты **цяпло**;
Жыві, твары і мудрасць продкаў ведай:
Пасей дабро — тады пажнеш дабро. *А. Руцкая.*

- Ахарактарызуйце першы сказ па мэце выказвання і растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў ім.
- Назавіце гукі і літары ў слове *зайсёдным*.

45. Змяніце форму слоў ці падбярэйце аднакаранёвыя, каб у іх [д], [т] чаргаваліся з [дз’], [ц’]. Запішыце пары слоў і растлумачце, пры якой умове адбываецца чаргаванне гэтых гукаў.

Горад — ..., свет — ..., палёт — ..., бригада — ..., жыта — ..., вятры — ..., сады — ..., жоўты — ..., агарод — ..., ракета —

46. Прачытайце запазычаныя словы і скажыце, якія гукі абазначаюць выдзеленыя літары **д, т** у рускай і беларускай мовах.

девиз — дэвіз театр — тэатр
диспут — дыспут артист — артыст

У беларускай мове ў запазычаных словах гукі [д] і [т] звычайна вымаўляюцца цвёрда і перадаюцца на пісьме літарамі **д, т**: *дыялог, дэталі, антэна, тэрмін*.

Толькі ў асобных словах [д], [т] змякчаюцца і пераходзяць у [дз’], [ц’]: *дзюна**, *цюль, уверцюра**, *арцель**, *нацюрморт, цюльпан*. Напісанне такіх слоў вызначаецца па слоўніку.

Ва ўласных імёнах і назвах **д, т** ці **дз, ц** пішуцца ў адпаведнасці з літаратурным вымаўленнем: *Дэтройт, Атэла, Гарыбальдзі, Цюмень*. Іх напісанне таксама вызначаецца слоўнікам.

47. Спішыце, выбіраючы з дужак тыя літары, якія адпавядаюць правілам вымаўлення і напісання слоў. Рас-
тлумачце свой выбар.

Ар(ты/ці)кул, аб кля(т/ц)ве, гвар(дэ/дзе)ец,
ба(т/ц)вінне, (ды/дзі)яметр, (ды/дзі)сцыпліна,
(дэ/дзе)легат, каран(ты/ці)н, (ды/дзі)станцыя,
(дэ/дзе)кабрыст, каман(ды/дзі)р, уль(ты/ці)-
матум, (тэ/це)рмас, у Лі(т/ц)ве, лі(т/ц)він.

48. Падрыхтуйцеся запісаць сказы пад дыктоўку. Вы-
значце і растлумачце ўмовы напісання літар **дз, ц** ці
д, т у словах.

1. Лабановіч стаў гарачым прапагандыстам
свайго роднага слова (*Я. Колас*). 2. Мясціны, дзе
працякае абноўленая Свіслач, ледзь не самыя
прыгожыя ў горадзе (*В. Вольскі*). 3. Давайце
ўспомнім дні дзіцячых прыгод, і казак, і надзей
(*К. Кірэнка*). 4. Над ракой плыла мелодыя ней-
кай вельмі знаёмай песні (*А. Асіпенка*). 5. Зіна
падабрала матыў, і дзяўчаты пачалі спяваць пес-
ню (*Х. Жычка*). 6. Зацененыя бакі дзюнаў былі
ліловыя (*У. Караткевіч*).

⦿ 49. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары **дз,**
д, ц, т і адпаведныя галосныя.

Калісьці славу Міхаілу Савіцкаму прынесла
кар..на «Пар..занская мадонна». І вось выпала
мастаку напісаць пра Чарнобыль.

Палатно «Відушчы*». Ідуць лю.., прыкрыў-
шы галовы ад ра..яцыйнага дажджу з аблокаў.
Яны сляпыя. Ра..яцыя не мае паху і колеру. Ві-
душчы толькі пава..р — у спе..яльным камбіне-
зоне, з дазіметрам* у руках.

Кар..на заклікае памятаць Чарнобыль. Заклікае абыхо..цца з прыродай ас..рожна, з розумам, цярпеннем і любоўю (*Паводле П. Васілеўскага*).

● Вам выпала магчымасць наведаць выстаўку карцін ці фатаграфій. Што вы наведаеце?

§ 8. Правапіс *у, ў*

50. Параўнайце прыведзеныя пары слоў.

у-ва-га — няў-ва-га	ву-чы-ла-ся — ву-чыў-ся
у-ме-лы — няў-ме-лы	ве-да-ла — ве-даў
сла-ва — слаў-ны	са-до-вы — са-доў-нік

АДКАЖЫЦЕ НА ПЫТАННІ

1. Чаму гук [у] называецца складовым, а гук [ў] — нескладовым?

2. На месцы якіх гукаў з'яўляецца гук [ў]?

Гук [у] — галосны. Ён утварае склад і называецца **складовым**, а зычны гук [ў] складу не ўтварае і называецца **нескладовым**.

Нескладовы гук [ў] перадаецца на пісьме літарай **ў**, якая пішацца пасля галосных:

● у пачатку слоў: *свята ўраджаю, вельмі ўдалы, каля ўніверсітэта;*

● у сярэдзіне слоў: *воўк, фаўна, паўза, аўдыторыя, шоўк, Каўказ; а л е: полк, полка, памылка, Волга, сеялка;*

● у канцы слоў: *братаў, кроў, ведаў;*

● пасля двукосся і злучка, калі папярэдняе слова заканчваецца на галосны: *кінатэатр «Радзіма» ўжо пачаў паказ конкурсных фільмаў; паўночна-ўсходні.*

51. Змяніце словы ці падбярэце аднакаранёвыя з гукам [ў]. Запішыце пары слоў, падзяляючы іх для пераносу, і растлумачце напісанне літары **ў**.

аловак — ...	салавей — ...
арэхі — ...	сады — ...
боты — ...	вожыкі — ...
вучылі — ...	чытала — ...
хваляваліся — ...	

52. Прачытайце словы, змешчаныя справа. Растлумачце іх значэнне. Складзіце і запішыце з імі сказы.

**клойн
райнд
накайт
скайт
ноўтбук**

Складовы гук [у] перадаецца на пісьме літарай **у**:

- у пачатку і ў сярэдзіне слоў, калі на **у** падае націск: *каля ўрны, даносіца ўханне, аўл, аўкаць, саксаўл**, *трыўмф, ух*;

- на канцы запазычаных слоў, у тым ліку тых, якія заканчваюцца на **-ум, -ус**: *фрау, токшоу, Ландау, акварыум, прэзідыум, радыус, соус*;

- у пачатку ўласных імён: *да Уладзі, ва Уруччы, на Украіне*;

- пасля знакаў прыпынку.

53. Спішыце, устаўляючы літару **у** ці **ў**. Растлумачце іх напісанне.

Аквары..м, а..тобус, Даха.., баво..на, буда..нік,
Ганна ..ладзіміраўна, ла..рэат, па..днёва-..сходні,
Брэсцкая ..нія, па..за, по..дзень, рака ..са, ба..л,
рэперт..ар, ..здо..ж, шлагба..м.

54. Падрыхтуйцеся запісаць сказы пад дыктоўку. Рас-
тлумачце напісанне *ў*.

Студзенскі дзянёк як на за-
каз. Цёплы, сонечны, сапраўды
святочна-ўрачысты. У полі, у
лесе — усюды снег. Доўга мы
блукалі ў маўклівым бялюткім
царстве.

Дамоў вярталіся няспешна. За
два крокі на камлі елкі я ўбачыў
шэранькую птушачку з белымі
крапінкамі на спіне. Прызнаюся: упершыню мне
пашанцавала сустрэць пішчуху. Мы асцярожна
ступілі да яліны. Птушка пераляцела на суседняе
дрэва. А мы, каб не перашкаджаць лясной сані-
тарцы, пайшлі далей (*Паводле У. Ягоўдзіка*).

- Назавіце птушак, якія не адлятаюць у вырай.
- Складзіце некалькі сказаў паводле малюнка, каб атры-
маўся тэкст тыпу апісання.

55. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары.

1. Знаёмцеся з помнікамі культуры, архіт..к-
туры, з творчасцю нашых м..сцовых майстроў..
..мельцаў (*«Звязда»*). 2. У вырай сабраліся гусі,
і жора.. азва..ся пад небам (*Я. Купала*). 3. Но-
выя празрыстыя ..рны прывезлі на выбарчыя
..часткі (*«Звязда»*). 4. Дзе сажалка, дзе гай, дзе
аз..рцо — ..сё лагодзіць вока (*П. Броўка*). 5. Ска-
рынава Біблія была крыніцай веда.., яе чыталі на
Беларусі і ..краіне (*У. Караткевіч*). 6. Я змалк..
веда.., як г..моняць р..кі, як ціха плач..ць вербы
над вадой (*П. Прыходзька*). 7. Запаведнік Кара-

кумы аберагае флору і фа..ну пустыні (*Я. Сінакой*). 8. Групавыя выступленні гімнастак — гэта сапраўднае шо.. (*«Звязда»*).

- Раствлумачце пастаноўку коскі ў 2-м сказе.

§ 9. Падоўжаныя зычныя, іх вымаўленне і правапіс

56. Прачытайце выразна пары слоў і скажыце, ці ёсць розніца ў вымаўленні гукаў, абазначаных выдзеленымі літарамі.

беражок — узбярэжжа

палазы — палоззе

судзіць — суддзя

крыло — крылле

камяні — каменне

каласы — калоссе

жыць — жыццё

сучок — сучча

зацішак — зацішша

юннаты

расада

ростань

АДКАЖЫЦЕ НА ПЫТАННІ

1. Якія гукі абазначаюць выдзеленыя літары?
2. У якіх словах гэтыя гукі вымаўляюцца з большай працягласцю (падоўжана) і як такое вымаўленне перадаецца на пісьме?

Зычныя гукі [ж], [ч], [ш], [з'], [с'], [дз'], [ц'], [л'], [н'] у становішчы паміж галоснымі могуць вымаўляцца падоўжана.

Фанетычнае падаўжэнне гукаў на пісьме перадаецца дзвюма літарамі: *падарожжа, раздолле, узвышша, Наталля, Таццяна, Усціння* і інш.;

а л е: *Ілья, Касьян, Ульяна, Юльян* і вытворныя ад іх: *Ільін, Касьянаў, Емяльянаў, Ульянаў* і інш.

Падоўжаны гук [дз'] на пісьме перадаецца спалучэннем літар *ддз: меддзю, разводдзе, стагоддзе*.

У запазычаных словах зычныя гукі не падаўжаюцца: *алея, калона, каса, Эла, Эма*.

В ы к л ю ч э н н е: *ванна, мадонна, манна, панна, саванна, Жанна, Ганна, Сюзанна*.

57. Прачытайце і скажыце, чаму ў адных словах гук [ц'] падаўжаецца, а ў другіх — не падаўжаецца.

Багацце, шчасце, вільгаццю, адлегласцю, жыццё, трыццё*, сенажаццю, радасцю.

● З першымі двума словамі складзіце і запішыце клічныя сказы.

58. Прачытайце і скажыце, чаму так названы тэкст. Спішыце, устаўляючы патрэбныя літары. Назавіце словы з падаўжэннем зычных.

СУАЎТАР ФАНТАЗІЯ

Дзеці вельмі любяць паходы ў лес. І не дзіўна: тут для іх столькі адкрыц..яў! Сярод сухога суч..а замаскіраваліся розныя ч..лавечкі-л..савікі. А якой дзі..най формы бывае карэн..е!

Пасля з в..лікім задавальнен..ем бачыш, як у дзі..ячых руках кавалачкі др..ва, кары, шышак, жалудо.. ператвараюцца ў цікавыя скульптуры, казачныя вобразы (*«Раніца»*).

Неабходна адрозніваць фанетычнае падаўжэнне зычных ад іх марфалагічнага падваення, якое таксама перадаецца на пісьме дзвюма літарамі. Падваенне адбываецца:

● на стыку прыстаўкі і кораня: *аддаляцца* (адзін гук [д] адносіцца да прыстаўкі *ад-*, а другі — да кораня *-дал-*);

● на стыку кораня і суфікса: *асенні* (адзін гук [н'] адносіцца да кораня *асен-*, а другі з'яўляецца суфіксам).

59. Спішыце. Вызначце, у якіх з выдзеленых слоў адбылося фанетычнае падаўжэнне зычных гукаў, а ў якіх — марфалагічнае падваенне.

Ледзь не з-пад самых ног Людвіка ўзняўся жаўранак і заліўся трэллю. У вышыні, пад самымі воблакамі, ён аддаліўся. І ўжо задорная песня даносілася з паднябесся. Але Шэўчык усё сачыў за вясенняй птушкай (*В. Быкаў*).

60. Спішыце, раскрываючы дужкі. Раствлумачце напісанне адной ці дзвюх літар.

1. Трымаючы над Белай Ру(с/сс)ю неба, паўстаў перада мной былі(н/нн)ы дуб (*М. Башлакоў*).
2. Сустрэну ў полі вес(н/нн)е світа(н/нн)е — запахне хлебам свежая ра(л/лл)я (*М. Шахавец*).
3. Хлапчукі разышліся гру(п/пп)амі і рабілі ўсё а(к/кк)уратна і старанна (*П. Кавалёў*). 4. Працуюць лоўка, дружна ад золку да зары з Павол(ж/жж)а і Прыбу(ж/жж)а, з Наднёма(н/нн)я сябры (*В. Шымук*). 5. Над заснежанай рэчкай трубіць ме(дз/ддз)ю ліс(ц/цц)ё (*Г. Пашкоў*).

61. Прачытайце і ў кожным радзе знайдзіце пятае «лішняе» слова.

1. Калоссе, жаданне, аддана, збожжа, зацішша.
 2. Адданы, развітанне, раззбраенне, расслаенне, бяссілле.
 3. Ламачча, выццё, паддубовік, бягуння, світанне.
- Зрабіце гукавы запіс «лішніх» слоў.

62. Прачытайце. Вызначце асноўную думку гэтых вершаваных радкоў. Растлумачце напісанне слоў з падвоенымі літарамі.

У нас заўжды па працы шанаванне, —
На покуці жытнёвы каласок.
Знайдзі з усіх
 адно сваё прызванне,
Знайдзі сваю сярод другіх дарог.
І шчасце будзе,
 нібы хлеб надзённы,
Заўсёдным госцем за тваім сталом;
Павагай да людзей
 і ў дзень будзённы,
І ў святы хай напоўніцца твой дом.
Тады парог не пераступяць беды,
Сяброўскіх рук адчуеш ты цяпло;
Жыві,
 твары і мудрасць продкаў ведай:
Пасей дабро — тады пажнеш дабро.
А. Руцкая.

§ 10. Прыстаўныя зычныя і галосныя, іх правапіс

63. Прачытайце словы па-руску і па-беларуску.

озеро — возера

остров — востраў

ученик — вучань

угол — вугал

этот — гэты

о́каць

нао́гул

о́дум

уво́гуле

АДКАЖЫЦЕ НА ПЫТАННІ

1. Якімі пачатковымі гукамі адрозніваюцца словы ў беларускай мове ў параўнанні з рускай мовай? Чаму такія гукі называюцца прыстаўнымі?

2. Перад якімі націскнымі галоснымі гукамі вымаўляецца прыстаўны зычны гук [в] і пішацца літара **в**?

Прыстаўны гук [в] вымаўляецца і перадаецца на пісьме літарай **в**:

- у пачатку слова перад націскнымі галоснымі [о], [у]: *во́блака, во́дпуск, во́цат, ву́ліца, ву́праж, ву́стрыца*. Калі пры змяненні месца націску [о] пераходзіць у [а], то прыстаўная літара **в** не пішацца: *во́блака — аблачы́нка, во́зера — азёрны, во́сень — асе́нні*;

- пасля прыставак перад каранёвымі галоснымі [о], [у]: *завоблачны, навучыца*;

- у сярэдзіне некаторых слоў перад [о], [у]: *навобмацак, наводдаль, паводле, каравул, есавул, цівун, Навум, павук, Лявон* і вытворных ад іх незалежна ад націску: *Навумовіч, павуцінне*;

- у словах *вока, востры, вакол* і вытворных ад іх незалежна ад націску: *вачэй, вачаняты*,

заво́чны, увачаві́дкі; вастрѣ́ць, вастрѣ́йшы, на-
во́страны; вако́ліца, навако́лле.

Прыстаўны гук [г] вымаўляецца і перадаецца на пісьме ў словах *гэты, гэтак, гэтулькі, гэі, го, га, адгэтуль, дагэтуль, пагэтуль, Ганна*.

64. Прачытайце. Назавіце словы з літарай **в**, якая абазначае прыстаўны гук [в]. Растлумачце яе напісанне.

Высока-высока заружавела лёгенькае воблачка. Вузкая хмарка ўсё больш ды больш налівалася чырванню. Вогненны круг прарэзаўся з хмаркі-смугі. Возера заззяла радасцю! А над усёй такой прыгажосцю, у чыстым небе, трохі воддаль ад воблачка, стаіць поўны месяц (*Паводле Я. Брыля*).

Прыстаўны гук [в] не вымаўляецца, і літара **в** не пішацца ў пачатку імён, прозвішчаў, геаграфічных назваў і іншамоўных слоў перад галоснымі [о], [у]: *Осіп, Осіпаў, Орша, Ульяна, Узда, ордэн, опера, урна*; а л е: *Вольга, Вогненная Зямля*.

65. Прачытайце сказы і вызначце, у якіх словах на месцы пыталніка неабходна вымаўляць прыстаўны гук [в] ці [г]. Выпішыце гэтыя словы і растлумачце наяўнасць у іх прыстаўных гукаў.

1. Душой я вольны чалавек і (?)эткім буду цэлы век! (*Я. Купала*). 2. Тры баявыя (?)ордэны ўпрыгожвалі грудзі Ваўчка (*Т. Хадкевіч*). 3. (?)осень прала кужаль тонкі — па(?)уціння белы лён (*Я. Колас*). 4. (?)асеннія сады як (?)огнішчы палаюць (*П. Панчанка*). 5. (?)остры боль прайшоў ужо, чалавек расплюшчыў (?)очы (*В. Бы-*

каў). 6. (?)эта быў ён — (?)Озераў, разведчык (І. Мележ). 7. Пад яркім сонцам радасна іскрыцца (?)озера (В. Вольскі).

У беларускай мове ў пачатку слоў перад збегам зычных гукаў, дзе першымі з’яўляюцца [л], [м], [р], узнікаюць прыстаўныя галосныя [i], [a], якія на пісьме перадаюцца літарамі *i, a*:

1) перад [л], [р], калі словы са збегам зычных:

● пачынаюць сказ: *Іржуць коні. Аржаное поле бяскрайняе*;

● стаяць пасля слова, якое заканчваецца на зычны: *мінуў аржанішча, білет ільготны*;

● стаяць пасля знака прыпынку: *кашулі з шоўку, ільну; хлеб пшанічны, аржаны*;

2) перад [м] у любым становішчы: *амшэлы, імжа, шпарка імчаў*.

З а ў в а г і.

1. Калі папярэдняе слова заканчваецца на галосны, то ў наступным слове перад збегам зычных, дзе першымі з’яўляюцца [л], [р], літары *i, a* не пішуцца: *на льнішчы, поле ржаное*.

2. Пасля прыставак і першай часткі складаных слоў, якія заканчваюцца на галосную, прыстаўныя *i, a* не пішуцца: *заржавець, зардзецца, замшэлы, прымчацца, вокамгненн-ы* (імгненны для вока).

66. Спішыце сказы. Раствлумачце, чаму выдзеленыя словы напісаны з прыстаўной літарай ці без яе.

1. Ірдзелі ружы, радуючы вока (В. Сахарчук).
2. Зялёныя галоўкі льну пяшчотна ружавелі ў праменнях сонца (М. Ракітны). 3. Там ільны сінеюць ясна ўранні (С. Каробкіна). 4. Малады

конь узняўся на заднія ногі і прарэзліва заржаў. Яго залівістае ржанне далёка разносілася ў паветры. А потым конь памчаў штосілы ў поле (*В. Вольскі*). 5. Скрыпка і цымбалы «Вальс асенні» граюць (*П. Броўка*). 6. Над адзінокім ціхім стогам дыміцца сіняя імгла (*М. Танк*). 7. Халоднай імжакай мыецца даль палявая (*К. Шавель*).

⊙ 67. Выпішыце спалучэнні, у якіх ёсць словы з прыстаўнымі гукамі.

Іскрыцца возера, добры інструмент, вольны вецер, цвік іржавы, перад оперным тэатрам, восеньская імгла, неверагодная гісторыя, на вуснах іграла ўсмешка, расеецца імжа, вісіць ільдзінка, мігцела вуголле, навастрыць пілу, цёмныя валасы, у ваколіцах горада, сястра Ганны, запарушыць вока, дагэтуль не вярнуўся, гасцінны прытулак.

68. Спішыце, устаўляючы патрэбныя літары. Раствучыце іх напісанне. Падкрэсліце словы з прыстаўнымі гукамі.

Чалавецтва не выпа..кова выдумала ..эты цуд — кнігу. Спачатку чалавек пісаў на кам..нях, на гліняных чарапках, на папірусе, на б..розавай кары. Вельмі трэба было перадаць будуч..м пакале..ям свой жы..ёвы ..опыт, свой р..зум. Кніга в..дзе нас па таемных сце..ках мінулага, на ..мклівым зоркал..це ..мчыць у будуч..ню. ..учыць аддана служыць Радзіме, любіць р..дную з..млю, сваіх бацькоў, ..учыць працаваць і сябраваць.

Любіце ж кнігу — ..эты неац..нны скарб. Сябруйце з ёй. Яна робіць усіх нас лепш..мі (*Паводле Л. Дайнекі*).

§ 11. Гутарковы стыль, яго выкарыстанне, моўныя асаблівасці, жанры (гутарка)

69. Прачытайце. Адносна чаго ўдзельнікі гутаркі абменьваюцца думкамі?

— Ну і мяцеліца разгулялася. Жудасць. Свету не відаць, хоць вока выкалі. Вецер з ног збівае.

— І то праўда. Такой кудасы даўно не было.

У штодзённым жыцці людзі звычайна абменьваюцца думкамі, паведамляюць ці пытаюцца пра што-небудзь. Адбываецца гэта ў непасрэднай, жывой гутарцы.

Такая разнавіднасць маўлення, што мае звычайна форму дыялогу і выкарыстоўваецца ў непасрэднай, жывой гутарцы з мэтай абмену думкамі, адносіцца да **гутарковага стылю**.

Асноўныя жанры — гутарка, сяброўскія лісты, запіскі.

70. Прачытайце тэкст. Які прадмет і як характарызуюць словы *душагубка*, *чэрап*, *калода*? Перакажыце змест размовы Мірона і Віктара. Прачытайце гэту размову без слоў аўтара з адпаведнай інтанацыяй.

— Ды не хістай! Бачыш, што...

Віктар, які стаяў і кіраваў чоўнам, не паспеў скончыць і паваліўся на дно. Душагубка* яшчэ больш захісталася, зачарпнула вады.

— Ну вось, бачыш, што ты зрабіў! — сказаў Віктар.

— Ды ты ж сам вінаваты, — агрызнуўся Мірон. — Перад кім было фанабэрыцца, што спрыт-на спраўляешся з гэтай душагубкай.

— Ну і справіўся б, каб ты сядзеў ціха.

— Я ж і сядзеў, а вось ты забыўся, у якім чэрапе едзеш. Навошта стаяў на ўвесь рост? Давай лепш вычарпаем ваду.

— А чым будзеш вычэрпаць? Чарпак узяў?

— А ты ўзяў?

— Ды хто ж ведаў, што гэта калода будзе цячы (Паводле Я. Маўра).

- Ці можна аднесці гэты тэкст да гутарковага стылю?

АДКАЖЫЦЕ НА ПЫТАННІ

1. Якую ацэнку (станоўчую ці адмоўную) даюць адпаведным дзеянням словы *агрызнуўся* і *фанабэрыцца*?

2. Ці паўтараюцца ў размове Віктара і Мірона адны і тыя ж словы?

3. Зачытайце сказы з простаю мовай і растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў іх.

4. Назавіце пыталыя, пабуджальныя і клічныя сказы.

Асноўнымі тыповымі моўнымі сродкамі гутарковага стылю з'яўляюцца:

а) словы, што выражаюць пачуцці, даюць ацэнку тым ці іншым з'явам і падзеям (*агрызнуцца, фанабэрыцца, душагубка*);

б) словы з пераносным значэннем і адпаведнай эмацыянальнай ацэнкай (*чэрап, калода*);

в) розныя па мэце выказвання сказы;

г) сказы са звароткамі і простаю мовай.

71. Скажыце, што такое дыялог і чаму ён характэрны для гутарковага стылю маўлення. З улікам прыведзеных адказаў сфармулюйце пытанні і запішыце дыялог (па варыянтах; пажадана з працягам). Ці можна аднесці дыялог да жанру гутаркі?

1. — ...?

— Не, яшчэ не чытаў.

— ...?

— Гэты часопіс мы не выпісалі, а ў бібліятэцы на яго чарга.

2. — ...?

— На жаль, сёння не магу.

— ...?

— Іду да бабулі. Дроў накалоць трэба.

урáнні

штосілы

72. Прачытайце. Скажыце, якія з прыведзеных слоў звычайна выкарыстоўваюцца ў гутарковым стылі.

Нарваць, налаташыць (*яблыкаў*); легчы, зава-
ліцца (*спаць*); прачытаць, праглынуць (*кнігу*);
прагледзець, праяваць (*аўтобус*).

73. Прачытайце. Дакажыце, што гэта тэкст гутарковага стылю.

— Валя, памажы мне рашыць задачу.

— Яшчэ што?! Я з Сашам хачу пагаварыць.
Мы на дыскатэку збіраемся.

— Марынка, можа, ты дапаможаш? Задача не атрымліваецца ў мяне.

— Ды не мітусіся ты! Вазьмі мой сшытак і спішы.

— Даша, не спісвай. Я зараз табе патлумачу, і ты сама рэшыш.

— Дзякуй, Валодзька!

● Колькі вучняў удзельнічае ў размове?

● Ці можна лічыць гэты тэкст гутаркай? Якое яго прызначэнне?

● Напішыце, хто з вучняў паступіў правільна, і абгрунтуйце сваю думку.

Пачаць можна так: *«Я думаю, што правільна паступіў Валодзька. І вось чаму...»*.

74. Прачытайце расказ вучня пра ўрокі працоўнага навучання.

Хлопчыкі нашага класа ўжо другі год займаюцца ў школьнай сталярні. Сталярнай справе іх вучыць Генадзь Анісімавіч. Вучні ўжо ўмеюць працаваць з інструментамі, рабіць з дрэва розныя рэчы. Зараз яны робяць шпакоўні. Вясной развесаць іх каля школы, на вуліцы і ў садах. Прыляцяць шпакі і паселяцца ў новых доміках.

● На аснове гэтага тэксту складзіце гутарку двух вучняў.

75. Прачытайце смяшынку.

— Вось каб мне такія доўгія вушы, як у зайца, — марыць Пеця. — Я вельмі лоўка лавіў бы падказкі.

— Ой не згодны, — пярэчыць Коля. — Доўгія ж вушы патрэбна і доўга мыць...

● Ці можна аднесці гэты тэкст да гутарковага стылю?

76. Складзіце дыялог паміж мамай і сынам (дачкай) пра пакупку новага касцюма (школьнай формы).

77. Складзіце і запішыце дыялог па сітуацыі: вы прыйшлі ў магазін «Мелодыя» набыць альбом беларускага эстраднага спевака або ансамбля «Песняры». Што вы будзеце гаварыць? Якія пытанні можа задаць вам прадавец, што прапановаць? Як вы будзеце адказваць?

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Прачытайце і адгадайце загадку.

Звярок я рыжанькі лясны,
У казках, байках я бываю.
Адну мне літару змяні —
Я ўвосень з дрэва ападаю.
В. Паўлоўская.

- Якія галосныя гукі ёсць у словах гэтай загадкі?
- Якімі літарамі галосныя гукі перадаюцца на пісьме?
- На якія дзве групы падзяляюцца галосныя ў залежнасці ад той ролі, якую яны выконваюць у мове?

2. Побач з якімі гукамі гукі [ж] і [з] губляюць сваё асноўнае гукавое значэнне? Якія гукі ў выніку гэтага атрымліваюцца? Прыведзіце прыклады.

3. Спішыце сказ і падкрэсліце літары, якія абазначаюць звонкія зычныя гукі.

Так жыць на свеце трэба, каб да апошніх сіл любіць людзей, зямлю і неба (*А. Грачанікаў*).

● Запішыце звонкія зычныя, якія маюць у беларускай мове парныя глухія, і складзіце прапорцыю.

$$\begin{aligned} [ж] : [ш] &= [] : [] = [] : [] = [] : [] = \\ &= [] : [] = [] : [] \end{aligned}$$

4. Прачытайце словы. Дадайце да кожнага з іх мяккі знак і запішыце словы, якія атрымаліся.

Вугал, рыс, вяз, мел, мол, стол, тол.

● Як мог **ь**, які не абазначае ніякага гука, утварыць іншыя словы?

5. Якія галосныя гукі, «згубіўшы» націск, змяняюць сваю якасць, а на іх месцы вымаўляюцца іншыя гукі? Раскажыце арфаграфічныя правілы, якія заснаваны на гэтай асаблівасці галосных гукаў.

6. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары.

В а р ы я н т I

1. Сухім смутным ш..лестам у дв..рах ш..пацелі бя..зіны (*В. Адамчык*). 2. Ірына засцілала стол б..люткам абрусам, даставала з с..рванта прыгожы с..рвіз (*М. Герчык*). 3. Насц..рожаны выгляд пр..ціхлай в..сковай ..уліцы ўзмацняў тр..вогу (*А. Савіцкі*). 4. Даро..ка да самага ганка высыпана ж..ўтым п..ском і выкладзена б..тоннымі плітамі (*П. Місько*). 5. Лі..ны, нібы в..роўкі, пераблыталі ўвесь лес (*Я. Маўр*).

В а р ы я н т II

1. Шч..дра лье сонца на з..млю сваю ц..плыню і св..тло (*І. Навуменка*). 2. Пас..лішчы, як і людзі, без бі..графіі не маюць свайго абліч..а (*Я. Сіпакоў*). 3. Бацька с..дзеў за сталом і гартаў кал..ндар (*Л. Левановіч*). 4. У ц..мры раптам успыхвае м..лодыя самай пр..гожай і любімай песні (*Я. Брыль*). 5. Трымалася вавёрка в..лічна, грац..ёзна (*У. Мязэвіч*).

7. Спішыце словы, выкарыстоўваючы тую літару з дужак, якая адпавядае арфаграфічнаму правілу. Растворачце яе напісанне.

В а р ы я н т I

Сырае(ж/ш)ка, гра(т/д)ка, на ўзле(з/с)ку, у кні(ж/ш)цы, на бера(ж/ш)ку, ні(с/з)кі, зару(б/п)ка, пераплё(ч/т)чык.

В а р ы я н т ІІ

Кве(*т/д*)ка, перапі(*с/ш*)чык, на ўзме(*ж/ш*)ку, па рэ(*ц/ч*)цы, рэ(*д/т*)кі, чу(*б/п*)кі, лё(*з/х*)кі, па кла(*д/т*)цы.

8. Выпішыце словы, якія неабходна пісаць: 1) з мяккім знакам (варыянт І); 2) з апострафам (варыянт ІІ).

Вяс..нянка, барац..ба, бар..ер, дз..веры, лаз..няк, ледз..ве, ліс..це, Куз..ма, павіл..ён, піс..мо, подз..віг, поз..ні, ц..вісці, спаз..ніцца, ц..мяны, чыс..ціня.

9. Запішыце словы па-беларуску. Растлумачце іх напісанне.

В а р ы я н т І

Дверь, аллея, Наталья, подвезти, эпизодик, ванна, в Литве, ультиматум, дискотека, оптика, околица.

В а р ы я н т ІІ

Двина, развитие, судья, Витебск, костёр, аккордеон, эскадрилья, черстветь, гвардеец, заострить, окрик.

10. Вызначце, у якіх спалучэннях слоў (сказах) дапушчаны памылкі. Запішыце іх правільна.

І. Узлёты і падзенні — ўсё адносна; траулер «Ульянаўск»; аберагаць фаўну; абрус ільняны; вазёрныя хвалі; адчуваць вастрэй; вуду ірвануў; надвор'е мглістае.

ІІ. У кінатэатры «Хроніка» ужо ідуць фільмы; невысокія саксаульнікі; калючае іржышча; сцяг ірдзее; заіржавелы цвік; навастрыць пілу; хлопцы-умельцы, дождж імжыў.

§ 12. Словы як назвы рэчаў, з'яў, паняццяў

78. Прачытайце.

Каб карыстацца мовай — гэта значыць гаварыць і пісаць, перш за ўсё неабходна ведаць словы. Слова — асноўная адзінка мовы. З дапамогай слоў мы расказваем пра розныя прадметы, рэчы, з'явы, апісваем іх. Словамі мы выказваем свае думкі і выражаем пачуцці, праз словы ўспрымаем думкі і пачуцці іншых людзей.

Словы — гэта будаўнічы матэрыял мовы, таму нельга ведаць мову, не ведаючы слоў.

Усе словы беларускай мовы складаюць яе слоўнікавае багацце, яе лексіку.

АДКАЖЫЦЕ НА ПЫТАННІ

1. Для чаго служаць словы?
2. Што такое лексіка?
3. Ці можна ведаць мову без ведання слоў і разумення іх значэння? Абгрунтуйце сваё меркаванне.

79. Спішыце прыказкі і прымаўкі пра слова і скажыце, як вы разумееце іх сэнс.

1. Слова — не верабей, выпусціш — не зловіш.
2. Рынуў слаўцом як пярцом.
3. Калі слова прыроднае, то яно і добрае.
4. Куляй пацэліш у аднаго, у двух, а трапным словам — у тысячу.

80. Прачытайце. Вызначце стыль тэксту.

Успомніце дзіцячую гульню ў кубікі. Уявіце, што вам далі тры кубікі з літарамі **о, м, с**. З гэтых літар можна скласці шэсць гукаспалучэнняў: [омс], [мсо], [мос], [смо], [осм], [сом]. Але толькі адно з іх — [сом] — з’яўляецца словам, бо толькі яно мае сэнс, абазначае вялікую прэснаводную рыбу з вусамі і целам без лускі. Значыць, слова ўяўляе сабой набор гукаў, якія размешчаны ў пэўнай паслядоўнасці. Такім чынам, **слова — гэта гук ці спалучэнне гукаў, што мае пэўнае значэнне**. З незапамятных часоў гукі мовы складваліся ў пэўным парадку, набывалі сэнс і станавіліся словамі.

● Якое спалучэнне гукаў з’яўляецца словам? Дакажыце сваю думку.

81. Прачытайце. Вызначце тэму тэксту.

Словы спатрэбіліся чалавеку для таго, каб даць імёны (назвы) усяму таму, што ёсць у свеце. І мы пазнаём свет па яго імёнах і распавядаем пра ўсё, карыстаючыся гэтымі імёнамі, гэта значыць словамі, якія называюць прадметы, з’явы, паняцці, прыметы прадметаў, дзеянні. Словы непарыўна звязаны з ведамі, думкамі, пачуццямі. Толькі з дапамогай слоў мы можам гаварыць пра самыя будзённыя справы, якія нам добра вядомыя, і пра далёкія краіны, у якіх мы не былі...

Словы — самы тонкі інструмент выражэння думкі і самы дасканалы сродак зносін.

● Запішыце сказ, які выражае асноўную думку тэксту. Колькі ў ім слоў?

— АДКАЖЫЦЕ НА ПЫТАННІ —

1. Якое прызначэнне слоў у мове? Прывядзіце прыклады слоў — назваў прадметаў, з'яў, паняццяў, прымет, дзеянняў.
2. Як вы разумееце, што такое *слова*?

82. Прачытайце.

Бацька і сын, бацька ці сын; занесці журнал (у настаўніцкую), занесці ў журнал (прозвішча вучня); ішоў дзед з унукам, ішоў дзед да ўнука.

— АДКАЖЫЦЕ НА ПЫТАННІ —

1. Ці аднолькавы сэнс прыведзеных спалучэнняў слоў і ад чаго гэта залежыць?
2. Ці даказваюць гэтыя спалучэнні, што слова можа складацца з аднаго гука?

83. Вызначце, якія словы можна скласці з наступных літар. Запішыце гэтыя словы і з трыма (на выбар) складамі сказы.

ы, л, т, ю; а, к, н, і, с; п, к, а, р; д, з, а, р, і, м, а

84. Прачытайце. Як вы думаеце, чаму людзі даюць назвы ўсяму, што ёсць у наваколлі?

Людзі даюць імёны не толькі сваім дзецям, а ўсяму жывому наваколлю. Імёнамі называюць зямлю, на якой жывуць, дарогі, па якіх ходзяць і ездзяць, кожную ваколіцу, дзялянку, лес, рэчку, луг, палетак, выпас (*В. Вітка*).

- Складзіце спіс назваў вашай мясцовасці.

85. Прачытайце. Якая асноўная думка тэксту?

21 лютага — Міжнародны дзень роднай мовы. Прапанавала абвясціць гэта свята невялікая азіяцкая краіна Бангладэш: там 21 лютага 1957 года, адстойваючы сваё права вучыцца на роднай мове, загінулі пяць студэнтаў.

У нашым рознагалосым све..е больш за шэсць тыс..ч моў. Палова з іх пад пагрозай знікнення. Іменна для іх захавання ЮНЕСКА* і абв..сціла д..ень роднай мовы. Але для но..ьбітаў любой мовы гэта нагода яшчэ раз задумацца аб лёсе роднай мовы, на якой вымавілі першае слова.

21 лютага — нагода задумацца і ж..харам Беларусі аб лёсе роднай мовы. Яна шмат не патрабуе, але павінен быць у ч..лавека абавязак любіць і зберагаць родную мову, абараня..ь яе («Родны край»).

● Спішыце другі і трэці абзацы, устаўляючы прапушчаныя літары.

§ 13. Лексічнае значэнне слова

86. Прачытайце чатырохрадкоўе, якое склаў В. Сахарчук. Ці зразумелы вам сэнс загалоўка і слоў вершаваных радкоў?

КАВЁС

Трасёлы вяктар
Дарчыць на бурозе.
Чырвір снягоны
Пяе бя нарозе.

● Перастаўце месцамі склады ці асобныя літары ў самім слове або ў суседніх словах, каб яны набылі сэнс, і запішыце. Назавіце назоўнікі і растлумачце іх сэнс.

Тое, што абазначае слова, яго сэнс, з'яўляецца лексічным значэннем. Напрыклад: слова *акно* абазначае *зашклёную раму ў сцяне будынка для святла і паветра*. Гэта і ёсць лексічнае значэнне слова *акно*.

87. Прачытайце верш Т. Мельчанка.

Вяду ўрок я роднай мовы...
Няспешныя ліюцца гукі:
— Скажыце, што такое *гай*?
І цягнуцца, як крылы, рукі:
— То светлы ад бярозак край!
— А *Бацькаўшчына* што такое?
... У вочках свецяць васількі.
... Як жытні колас, спеюць словы:
— Зямля, што нам далі бацькі.

- Як бы вы адказалі на пытанні з верша?
- Параўнайце вашы адказы і адказы вучняў з тлумачэннем лексічнага значэння слоў *гай* і *Бацькаўшчына* ў тлумачальным слоўніку. Чые адказы больш дакладныя?

 Лексічныя значэнні слоў раскрываюцца (тлумачацца) у тлумачальным слоўніку рознымі спосабамі:

- а) падборам блізкіх па значэнні слоў;
- б) спасылкай на слова з тым жа значэннем;
- в) пералікам прымет прадмета ці з'явы;
- г) тлумачэннем праз значымыя часткі, з якіх слова складаецца.

88. Запішыце значэнні слоў паводле прыведзеных узораў.

1. Барвовы — густа-чырвоны, пурпуровы;
адважны —

2. Краска — тое, што і кветка;

васілёк —

3. Бабка — грыб з цёмна-бурай шапкай на
высокай ножцы;

абаранак —

4. Дабрадзей — той, хто робіць (дзее) дабро;

сталявар —

— ДА ВЫТОКАЎ СЛОВА —

Краска. Слова старажытнае. *Краска* — аднаго караня са словам *краса*. *Краса* — гэта бесмяротная, заўсёды ўваскрасальная прырода цвіцення. Адсюль становіцца зразумелай і беларуская назва кветак — *краскі*, і назва месяца — *красавік*, і выраз *жыта красуе*.

⊙ 89. Прачытайце. Вызначце лексічныя значэнні слоў, што ў дужках. Спішыце сказы, выкарыстоўваючы адно з гэтых слоў.

1. Над вадой (*калыша, трасе*) траву вецярок, з неба ў возера (*ляцяць, падаюць*) зоркі. 2. Над хатай Біруковых (*шумела, гудзела*) рабіна, бо вецер (*пабольшай, павялічыўся*), і восеньская імгла пачала пераходзіць у (*дробны, малы*) дождж. 3. (*Гліністая, гліняная*) вуліца паволі спаўзала да ракі, дзе абрывалася (*высокім, вялікім*) (*камяністым, каменным*) берагам.

● Растлумачце правапіс выдзеленых літар.

90. Спішыце, выкарыстоўваючы тое слова з дужак, якое адпавядае сэнсу сказа.

Хто не ведае гэтага помніка на плошчы народнага (*песняра, спевака*)! Стомлены, здарожаны

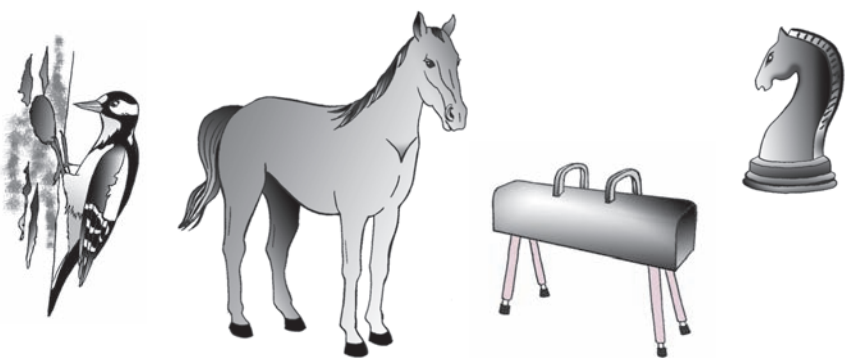
Якуб Колас (*прысеў, прыхінуўся*) на камені. А (*побач, попач*) з ім — героі твораў: дзед Талаш з сынам і Сымон-музыка з Ганнай.

Ах, як грае Сымонка! Чыстыя, гошыя (*гукі, галасы*) запаланілі ўсё наваколле. Нават бярозкі (*сцішыліся, змоўклі*), зачараваныя харакствам мелодыі. І не дзіва, што гэты (*утульны, зацішны*) куточак беларускай сталіцы — любімае месца адпачынку мінчан. Ён як бы паўтарае (*маляўнічыя, маляваныя*) мясціны Наднямоння, дзе нарадзіўся Якуб Колас («Раніца»).

● Якія памятныя мясціны, звязаныя з жыццём і творчасцю Якуба Коласа, вы ведаеце?

§ 14. Адназначныя і мнагазначныя словы

91. Разгледзьце малюнкi і дайце ім назвы.

АДКАЖЫЦЕ НА ПЫТАННІ

1. Якое слова абазначае адзін прадмет, а якое — тры?
2. Колькі лексічных значэнняў мае адно і другое слова?

Словы, якія маюць адно лексічнае значэнне, называюцца **адназначнымі**: *авадзень, адвага, дзяцел, ноўтбук, комін*.

Словы, якія маюць некалькі лексічных значэнняў, называюцца **мнагазначнымі**: *брыдкае* (г. зн. непрыгожае) *качаня, брыдкі* (г. зн. дрэнны) *учынак; крыло птушкі, крыло самалёта*.

92. Прачытайце сказы. Звярніце ўвагу на выдзеленыя словы і вызначце, ужыты яны ў адным і тым жа значэнні ці ў розных.

1. **Ідуць** дажджы, і нават пасеянае на пясках жыта добра **ідзе** ў рост (*І. Навуменка*). 2. Чалавека **сляды** ў стагоддзях не гінуць... Гэта помні заўжды, перш чым **след** свой пакінуць (*Е. Лось*). 3. Я падаў бы таполі **руку**, ды ў яе перабітыя **рукі** (*І. Арабейка*). 4. **Ядро** арэха смачнае, лясное, ды смерць не дрэмле ў атамным **ядры** (*Р. Баравікова*). 5. Мармыча цёмная **вада, вада** празрыстая спявае (*А. Разанаў*).

● Спішыце сказы, у якіх выдзеленыя словы маюць рознае значэнне.

93. Прачытайце верш і вызначце яго асноўную думку. Спішыце і падкрэсліце адназначныя словы-назоўнікі. Растлумачце іх значэнне.

Як крыніцы
З-пад сэрца зямлі,
Як птушкі
Ў блакіт нябесны,
Як вецер
У светлы бор,

Як стрункі травы
Да сонца,—
Адзін да другога
Прабываюцца
Добрыя людзі.
Н. Загорская.

94. Прачытайце смяшынку.

М а ц і: «Ала, не садзіся на сырую зямлю».

А л а: «А хіба зямля бывае яшчэ і вараная?»

• У выніку чаго размова набыла гумарыстычны характар?

95. Прачытайце тэкст. Ці можна палічыць яго казкай? Назавіце ў першых двух сказах адназначныя і мнагазначныя словы.

Расла пры дарозе маленькая сцяблінка і радавалася сонцу. Ішоў злы чалавек і прыбіў ботам сцяблінку да зямлі. Пачала вянуць сцяблінка, пакрывацца прыдарожным пылам. Мабыць, быў бы ёй канец. Але па той дарозе ішоў з кійком добры чалавек і заўважыў бедную сцяблінку. Спыніўся, уткнуў свой кіёк, падняў і падвязаў да яго сцяблінку. Зямлю падрыхліў і вадзіцай паліў.

— Дзякуй табе, добры чалавек, век не забуду тваёй дабыні, — адазвалася сцяблінка.

— Расці вялікая! — адказаў добры чалавек і пайшоў далей.

Прайшлі гады. З той маленькай сцяблінкі вырасла вялікая прыгожая яблыня... (Паводле І. Сычыка).

• Як бы вы прадоўжылі казку? Напішыце яе працяг.

96. Прачытайце тэкст. Дайце яму загаловак і спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары. Падкрэсліце мнагазначныя словы.

Каб сп..чы хлеб, дастаткова адных сутак. А вырас..ць яго — каштуе в..лікай і ц..жкай працы

хлебароба, працы ў ц..лы год. Таму, адразучы свежы духмяны акраец, заўсёды пам..тай пра тых, хто расціў і песціў для цябе гэта дзіва, не спаў начамі. Шануй і беражы хлеб! Не дай змарнавацца і загінуць ні..однаму к..ласку ў полі. Хлеб — найвялікшае багац..е чалавека (*К. Камейша*).

§ 15. Прамое і пераноснае значэнне слова

97. Прачытайце.

Конь плыве; качка плыве; камень плыве; месяц плыве; туман плыве.

● Скажыце, у якіх выпадках спалучэнне слоў мае сэнс, а ў якіх не мае (не адпавядае сапраўднасці).

Словы ў мове спалучаюцца па сэнсе. Так, словы *конь* і *качка* спалучаюцца са словам *плыве*, таму што яны абазначаюць жывых істот, якія ўмеюць плаваць. Слова *плаваць* ужыта тут у сваім прамым значэнні — ‘перамяшчацца ў вадзе’.

Словы *камень* і *плыве* нельга спалучаць, таму што камень у вадзе адразу апусціцца на дно, а не паплыве.

Месяц і туман таксама не плаваюць у вадзе. Але месяц так плаўна перамяшчаецца ў небе, а туман — у прасторы, што ствараецца ўражанне, нібы яны плывуць. Гэта і дазваляе спалучыць словы *месяц* і *туман* са словам *плыве*. Так з’явілася пераноснае значэнне ў слове *плысці* — ‘плаўна рухацца, перамяшчацца ў прасторы’.

98. Прачытайце жарт.

НАВОШТА СПЯШАЦЦА

Ідзе моцны дождж. Па вуліцы, не спяшаючыся, ідзе чалавек. Сустрэчны пытаецца ў яго:

— Чаму вы так павольна ідзяце пад дажджом?

— А які сэнс спяшацца, — адказвае той, — наперадзе ідзе такі ж моцны дождж.

● У якіх сказах слова *ідзе* ўжыта ў прамым значэнні? Абгрунтуйце сваю думку.

Прамае значэнне — гэта асноўнае лексічнае значэнне слова: *бронзавы бюст* (гэта значыць ‘бюст з бронзы’), *касіць траву* (гэта значыць ‘зразаць касой ці касілкай’).

Пераноснае значэнне — гэта такое лексічнае значэнне, якое ўзнікае пры пераносе ўласцівасцей аднаго прадмета на другі: *бронзавы загар* (гэта значыць ‘які колерам падобны на бронзу’, а не ‘з бронзы’), *касіць ворага* (гэта значыць ‘нішчыць’, а не ‘зразаць касой ці касілкай’).

99. Параўнайце сказы і скажыце, у якіх з іх выдзеленыя словы маюць пераноснае значэнне.

1. Кожную раніцу Паўлік і Рыгорка беглі ў лес збіраць суніцы. — Беглі дні, і памалу канчалася восень (*У. Краўчанка*).

2. Першым снегам іскрыцца **абрус** на сталe (*П. Броўка*). — Зіма снягоў **абрусы** сцэле (*А. Бачыла*).

3. Высокі ордэн **залаты** дзявочыя ўпрыгожыў грудзі (*К. Буйло*). — Над дарогай клён мой **залаты** — мой адвечны сум па прыгажосці (*М. Арочка*).

● З выдзеленымі словамі, ужытымі ў прамым значэнні, складзіце і запішыце сказы.

100. Спішыце і падкрэсліце словы, якія дапамагаюць больш выразна ўявіць апісаная з’явы прыроды. Скажыце, у прамым ці ў пераносным значэнні ўжыты гэтыя словы.

1. Ціха шэпча асака, між ракітаў спіць рака (А. Астрэйка). 2. Вяслуюць крыламі буслы, плывуць, плывуць над светам (Р. Барадулін). 3. Заглядзелася астра ў садочку ля ганка і схавала свой тварык за чуб касача (М. Арочка). 4. Мыецца краска расой, уціраецца цёплага сонца святлом (Я. Колас). 5. Гарыць бярозка пад маім акном запозненай асенню красою (Т. Мельчанка).

Перанос назвы з аднаго прадмета на другі адбываецца:

1) калі гэтыя прадметы чым-небудзь падобныя паміж сабой: *медны самавар* і *медны ліст* (падобныя колерам); *іголка з ніткай* і *іголка хвойная* (падобныя формай);

2) калі адным і тым жа словам называюць дом, памяшканне і тых, хто ў ім жыве, працуе: *дом высокі* і *дом дружны*;

3) калі прыпадабняюцца дзеянні жывых і нежывых прадметаў: *свішча хлопчык* і *свішча вецер*;

4) калі адно слова называе цэлае і яго частку: *вішня* (дрэва) і *вішня* (плод).

101. Прачытайце і растлумачце значэнні выдзеленых слоў. Скажыце, чаму адным словам названы розныя прадметы, дзеянні.

1. А па хвалях белы месяц **скача** (А. Астрэйка). — На адталым дзірване* **скача** верабей (Е. Лось).

2. Трэба часцей **вандраваць*** па роднай краіне, трэба больш яе вывучаць (*В. Вольскі*). — Вунь нават месяц — і той **вандруе** па-над **вёскай**: прыемна і яму пагуляць у такую светлую ноч (*К. Крапіва*). — У той жа дзень уся наша **вёска** пабегла ў лес (*А. Бялевіч*).

● Выпішыце сказы, у якіх выдзеленыя словы ўжыты ў пераносным значэнні.

⊙ **102.** Утварыце словазлучэнні або складзіце сказы і запішыце іх. Словы, ужытыя ў прамым значэнні, падкрэсліце прамой лініяй, а ў пераносным — хвалістай.

Залаты (пярсцёнак, месяц), клас (светлы, здольны), гараць (шчэпкі, кветкі), галоўка (дзіцяці, капусты), кіпіць (вада, работа), светлыя (валасы, успаміны).

103. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары.

У тую раніцу мы спускаліся з гор у даліну. У даліне бушавала ябл..невая кве..ень, цвілі краскі, звінелі х..лодныя і празрыстыя ручаі ў траве. Скрозь на з..млі, на стр..хах хат, лапках елак — усюды б..лелі ябл..невая п..лёсткі.

Там, дзе канча..ся лес, гайдалася паласа сін..-ватага туману. Яшчэ выш..й кіпела сн..жная, сапраўды зімовая завір..ха, а далей — ззяла вечная бель альпійскіх в..ршынь з пухлымі аблокамі над імі (*Паводле В. Хомчанкі*).

● Падкрэсліце словазлучэнні са словамі, ужытымі ў пераносным значэнні.

104. Прачытайце тэкст Я. Пархуты і дайце яму заглавак.

Спакойна клалася на зямлю ноч. Думалася, што пройдзе нейкі час і на небе выскачыць месяцк. Навісне над лесам і пачне высвечваць ласіныя сцежкі. Аднак ён не выскакваў.

Недзе апоўначы з'явіўся вецер. Пагойдаўся ў верхавінах дрэў, апусціўся на дол і загуляў у верасе. І якраз у гэты час уздумалі апускацца на зямлю пухкія сняжынкi. Вецер узрадаваўся і пачаў ганяцца за імі ды сукаць* белую кудзелю.

І тады толькі месяцк выскачыў. Выгляд у яго быў вінаваты, разгублены. Бег да лесу напрасткі, пераскокваючы з воблака на воблака, і не пераставаў здзіўляцца: «Як жа гэта я спазніўся?» Ён не мог дараваць сабе, што праспаў нараджэнне зімы.

АДКАЖЫЦЕ НА ПЫТАННІ

1. З дапамогай якіх слоў пра ноч, вецер і месяц гаворыцца, як пра жывых істот? У прамым ці пераносным значэнні ўжыты гэтыя словы?

2. Якія пачуцці аўтара перадаюцца ў гэтым тэксце і з дапамогай якіх слоў?

3. Як вы разумееце выраз *вецер пачаў сукаць белую кудзелю*?

Перад намi тэкст, у якім вобразна і маляўніча апісана наступленне зімы. Вобразнасць і маляўнічасць дасягаюцца дзякуючы выкарыстанню:

а) слоў з пераносным значэннем, калі з'явы прыроды паказваюцца як жывыя істоты (*кла-*

лася ноч; *месячык выскачыў, бег; вецер пагой-даўся, апусціўся, загуляў, узрадавайся, пачаў сукаць белую кудзелю*):

б) слоў, якія не толькі называюць прадметы, з’явы, дзеянні і прыметы, але і выражаюць настрой, пачуцці (*месячык, загуляць, здзіўляцца, узрадавацца, вінаваты, разгублены, спакойна*);

в) розных па структуры і інтанацыі сказаў.

Такая разнавіднасць маўлення, з дапамогай якой ярка, вобразна, маляўніча расказваецца пра якія-небудзь прадметы, з’явы і пры гэтым перадаюцца пачуцці аўтара, адносіцца да **мастацкага стылю**. Гэты стыль характэрны для мастацкіх твораў і твораў вуснай народнай творчасці.

105. Прачытайце і вызначце тып і стыль тэксту. На прыкладах з гэтага тэксту ахарактарызуйце сродкі мовы, уласцівыя для мастацкага стылю.

Прайшоў цёплы красавіцкі дожджык. У зямлі заварушыліся незлічоныя карэньчыкі. Праклянуліся, зацвілі астрыны блакітных пралесак. Пацягнулася да сонца сон-трава. Таполі прыбраліся ў зялёныя берэцікі, а бярозы — у касынкі.

У бяздонным блакіце малюсенькімі кропачкамі вісяць жаўрукі. Адтуль срэбным званочкам ліецца на зямлю песня.

Над лугам кружацца буслы. А на ім залаціста-жоўтымі сонейкамі цвітуць адуванчыкі (*Паводле Я. Галубовіча*).

● Спішыце першы абзац і падкрэсліце словы, ужытыя ў пераносным значэнні.

106. Прачытайце і вызначце асноўную думку тэксту. Якія асаблівасці мовы мастацкіх твораў адзначае вядомы рускі вучоны?

Мир слов многообразен, интересен и ещё до конца не разгадан: он так же неисчерпаем, как космос, Вселенная. Возьмём хотя бы литературу: какая бездна глубоких мыслей, идей, образов и эмоций! И всё это из слов, тех обычных и, казалось, ничем не приметных слов, которые выстроились по алфавиту в словаре, ожидая, когда писатель призовет их и заставит сверкать в своих произведениях всеми цветами смысловой и эмоциональной радуги, вдохнёт в них жизнь. Пока они только слова, они как спокойные клавиши рояля; их жизнь — в творениях писателя, подобно тому, как жизнь звуков — в музыке (*Л. Новиков*).

- Перакладзіце тэкст на беларускую мову і запішыце.

107. Спішыце, устаўляючы, дзе патрэбна, прапушчаныя літары. Дакажыце, што гэта тэкст мастацкага стылю.

Улетку сонца ..стае вельмі рана. Узнімаецца яно, а промні шчодр..я, нават ласкавыя, з..млю будзяць. Будзяць па-свойму. Упаў адзін пр..мень — пабліскае р..сінка. Упаў другі — пач..нае міргаць, упаў тр..ці — пач..нае з..зяць трава. Сыпане іх сонца по..най жменяй — устрапянецца, зас..п..вае сотнямі птуш..ных галасоў пр..рода. Зазірне ч..лавеку ў вочы — і ён узрадуецца незвычайна, адчуўшы яго с..в..тло і ц..пло, ж..ватворную ласку, у шчырым імкнен..і добра пачне свой працо..ны дзень. Асабліва калі ён летні (*М. Чарняўскі*).

108. Прачытайце. Вызначце стыль і жанр тэксту.

ЯБЛЫНІ МІХАЛА

У кожнай вёсцы ёсць свае дзівакі. З такім чалавекам — Міхалам — я знаёмы.

У маленстве Міхалка атрымаў апёкі. Амаль месяц лячыўся. Рукі і живот зажылі, але Міхалка пачаў заікацца, часта хварэць.

Калі падрас, панадзіўся хадзіць у грыбы. Прыносіў мала, але затое меў пасля лесу добры выгляд.

Праз некаторы час хлопца нельга было пазнаць. Хвароба знікла.

Мінула зіма. Як толькі ў лесе сышоў снег, Міхал вырашыў прышчапіць некалькі лясных яблынек.

І так рабіў кожную вясну. Праз пяць-сем гадоў першыя дрэўцы пачалі даваць плады.

Людзі, якія збіралі грыбы, часам знаходзілі яблыні Міхала. Яблыкі ім вельмі падабаліся. Ласаваліся імі і лясныя жыхары («Родная прырода»).

- Складзіце план і напішыце падрабязны пераказ тэксту.

§ 16. Сінонімы

109. Разгледзьце малюнкi і скажыце, адзін і той жа ці розныя грыбы называюцца чатырма рознымі словамі.

падбяро-
завік

абабак

бабка

чашчавік

110. Прачытайце. Выпішыце словы, якія абазначаюць адно і тое ж дзеянне ці прымету.

1. І ўсё прыціхла, анямела, што непакоіла раней (А. Пысін). 2. Але раса — аж адчуваецца за спінаю — яшчэ халодная, сцюдзёная (Г. Далідовіч). 3. Яна тады нешта б прыдумала, нешта б змаргеліла, каб павярнуць усё ў лепшы бок (А. Савіцкі).

● Параўнайце словы і адкажыце:

1. *Прыціхла, анямела.* — Якое слова абазначае поўнае заспакаенне, а якое — частковае?
2. *Халодная, сцюдзёная.* — Якое слова абазначае больш адчувальны холад?
3. *Прыдумала б, змаргеліла б.* — Якое слова звычайна ўжываецца ў гутарковым стылі?

Словы адной і той жа часціны мовы, якія па-рознаму вымаўляюцца і пішуцца, але абазначаюць адзін і той жа прадмет, з'яву ці прымету, называюцца **сінонімамі**: *лапата, рыдлёўка; мяцеліца, завіруха; абрывісты, круты (бераг).*

Сінонімы могуць адрознівацца адзін ад аднаго адценнямі значэння ці ўжываннем у мове.

111. Прачытайце рады слоў і ў кожным з іх назавіце словы-сінонімы. Абгрунтуйце свой адказ.

1. Адуванчык, васілёк, дзьмухавец.
2. Загад, каманда, камандаванне, распараджэнне.
3. Загарэцца, закружыцца, успыхнуць.
4. Ліпавы, ліпкі, клейкі.

⦿ 112. Запішыце прыметнікі і дзеясловы ў такім парадку, каб ступень праўлення прыметы ці дзеяння ўзрастала.

У з о р: *вялікі, агромністы, гіганцкі.*

Адважны, бясстрашны, смелы; даўні, незапамятны, старажытны; балець, смылець (пячы), шчымець; глядзець, пазіраць, цікаваць, паглядаць.

113. Прачытайце. Назавіце сінонімы. Скажыце, як можна пазбегнуць у тэксце паўтарэння слова *завіруха*. Запішыце тэкст, не паўтараючы гэта слова. Устаўце прапушчаныя літары.

У канцы сакавіка раптам д..хнула калюч..м сіверам. Пасыпа..ся густы снег. Усха..ілася завіруха. Нанач яшчэ больш завіла, закруж..ла завіруха. У каламутнай завірусе выморгвалі і хаваліся, гінулі жо..тыя агні в..скі. Заб..лела нанова зямля.

- Назавіце ў запісаным тэксце сродкі сувязі 3—5 сказаў.

Сінонімы даюць магчымасць пазбягаць паўтарэння аднаго і таго ж слова і могуць служыць сродкам сувязі сказаў у тэксце.

114. Прачытайце тэкст. Вызначце, якія з выдзеленых слоў маюць блізкае значэнне і з якой мэтай яны выкарыстоўваюцца. Назавіце сродкі сувязі сказаў.

Кожная сустрэча з **творами** Нінэлі Іванаўны Шчаснай — гэта адкрыццё дзівоснага, непаўторнага свету мастацтва. Хочацца затрымацца каля **палотнаў мастачкі**, каб адчуць характава быцця. Штосьці няўлоўнае прысутнічае ў кожнай **карціне майстра**. У **пейзажах** творцы быццам гучыць цудоўная музыка, шчырая, хвалюючая і шырокая, якая дорыць чалавеку казачнае характава і замілаванне жыццём (*П. Карнач*).

Словы, якія замяняюць адно другое і служаць сродкамі сувязі сказаў у тэксце, называюцца **тэкставымі сінонімамі**.

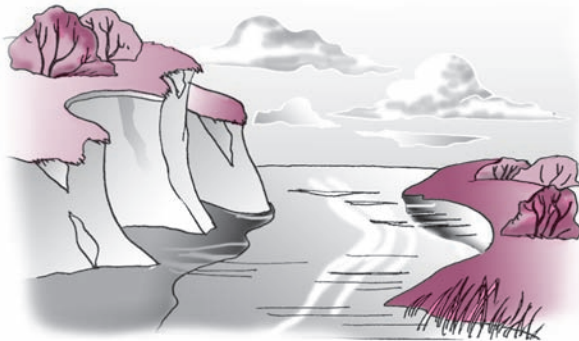
115. Прачытайце тэкст і вызначце, якія словы часта паўтараюцца. Пры спісванні замяніце іх тэкставымі сінонімамі.

У Мінску ў 1972 годзе быў устаноўлены скульптурны помнік Янку Купалу. Робіць крок, абапіраючыся на посах*, Янка Купала. Паводдаль — фантаны. Дзве бронзавыя дзяўчыны ў ноч на Купалле кідаюць вянкi ў ваду. Старадаўнія народныя легенды — крыніцы, што жывяць паэзію, — арганічна спалучаюцца з абліччам Янкі Купалы. У роздуме аб лёсе народа прыпыніўся Янка Купала (*Л. Ланцэвіч*).

С л о в ы д л я д а в е д к і: *паэт, пясняр*.

§ 17. Антонімы

116. Уважліва разгледзьце малюнак і скажыце, якія са слоў характарызуюць левы бераг ракі, а якія — правы.

высокі
круты
нізкі
пакаты

Словы адной і той жа часціны мовы, якія маюць супрацьлеглае значэнне, называюцца **антонімамі**: *дзень — ноч, лёгкі — цяжкі, плакаць — смяцца*.

Антонімы ўжываюцца ў мове пры апісанні ці характарыстыцы прадметаў і з’яў, супрацьлеглых па якіх-небудзь прыметах.

Антонімы надаюць мове выразнасць, служаць сродкам сувязі сказаў у тэксце або частак сказа, напрыклад: *Вада ў рацэ разлілася шырока, заліла ўвесь нізкі левы бераг. Правы бераг **высокі**, на ім расце хвойны лес (К. Чорны). Родная зямля — маці, чужая старонка — мачаха (Прыказка)*.

117. Вызначце пары слоў з супрацьлеглым значэннем, якія абазначаюць час, колер, вагу, дзеянне, стан чалавека.

У з о р: *час: ранні — позні, ...; колер: ...*

Высокі — нізкі, весяліцца — сумаваць, чорны — белы, вялікі — малы, любіць — ненавідзець, лёгкі — цяжкі, далёка — блізка, ноч — дзень, адкрываць — закрываць, раніцай — вечарам.

118. Да слоў з левага слупка падбярыце словы з супрацьлеглым значэннем з правага слупка і запішыце іх парамі. Растлумачце свой выбар.

доўгі	кароткі, шырокі
зайсці	адкрыць, выйсці
горкі	гарачы, салодкі
мір	згода, вайна
поўдзень	поўнач, раніца

● Да адной ці да розных часцін мовы адносяцца антонімы?

119. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары. Рас-
тлумачце сэнс прыказак і падкрэсліце антонімы.

1. Лепш горкая пра..да, чым сало..кая мана.
2. Ранняя птушка зерне клюе, а позняя вочкі трэ.
3. Дзе шч..рая праца, там густа, а дзе л..нота, там
пуста. 4. Новых с..броў набывай, але і стар..х не
забывай. 5. Згодаю дом збудуеш, а н..згодаю —
зруйнуеш.

● Назавіце правілы, якімі вы карысталіся пры напісанні
прапушчаных літар.

120. Прачытайце. Растлумачце значэнне выдзеленых
слоў. Падбярыце да іх антонімы і запішыце.

стары паляўнічы — ... **свежы** вецер — ...
стары дом — ... **свежы** хлеб — ...

● Чаму да аднаго і таго ж слова вы падабралі розныя
антонімы?

121. Спішыце. Падкрэсліце антонімы і вызначце іх ро-
лю. Назавіце сродкі сувязі сказаў у тэксце.

Берагі Дрысы, як стрыечныя браты, чымсьці
розняцца. Правы — высокі, мяннысты, парослы
рэдкалесем, шорсткімі травамі. Левы — спадзіс-
ты, на ім ніцыя вербы прыпалі да вады, палаш-
чуць свае галіны (*Паводле С. Лобач*).

122. Прачытайце і вызначце тып тэксту. Назавіце ан-
тонімы. Скажыце, чым абумоўлена іх выкарыстанне.

Хлопцы былі аднагодкі і мелі абодва разам
гадоў трыццаць пяць. Але выгляд, а таксама і

характары іх былі зусім адметныя. Мірон быў худы, цыбаты* дзяцюк з блакітнымі вачыма, доўгім птушыным носам і доўгімі светлымі валасамі. Віктар, наадварот, — прысадзісты, карчасты, чарнявы, з круглым пляскатым тварам.

Мірон быў больш разважлівы, спакойны хлопец, а Віктар — жвавы, імклівы (*Я. Майр*).

123. Складзіце некалькі сказаў на тэму «Прыход вясны». Выкарыстайце прыведзеныя словы з супрацьлеглым значэннем.

С л о в ы д л я в ы к а р ы с т а н н я: *дзень, ноч, раніцай, увечары, цяплець, халадаць, паўднёвы, паўночны, падмярзаць, падтайваць, лядок, вада, ясны, хмурны.*

— ДА ВЫТОКАЎ СЛОВА —

Вясна. Слова вельмі старажытнае. Адны мовазнаўцы лічаць, што ўтворана яно пры дапамозе суфікса **-н-** ад кораня **вес-** (гэта значыць 'свяціць, ззяць, зіхацець'). Іншыя паходжанне слова звязваюць са словам **вясёлы** (**весель** — гэта значыць 'буйны, пышны, паўнакроўны; каляровы, які іграе жывымі, яснымі колерамі, які радуе, вясёлы').

Спачатку слова **вясна** ўжывалася ў значэннях 'цёплая пара года' (у процілегласць зіме) і 'пачатак цёплага перыяду'. Пазней у першым значэнні стала ўжывацца слова **лета**.

124. Спішыце, замяняючы выдзеленыя словы антонімамі.

Увосень, калі ў лесе **жаўцее** лісце, мне рабілася **сумна** ад таго, што сонца як быццам **слабела**, рабілася **нядужым**. **Надакучае** быць у лесе ў **пахмурны** дзень (*І. Грамовіч*).

§ 18. Амонімы (знаёмства)

125. Прачытайце тэкст і разгледзьце малюнкi. Які ма-люнак, на ваш погляд, ілюструе тэкст?

— Дзядзечка, глядзіце пад ногі, лісічак не па-душыце!

Я не адразу ўцяміў, што пачуў. Асцярожна сту-паючы, прайшоў крокаў сем і натрапіў на вялі-кую сямейку лісічак. Здавалася, што ў траве па-хаваліся не лісічкі, а маленькія сонейкі. Доўга стаяў над імі і любаваўся.

126. Прачытайце сказы і скажыце, што абазначаюць выдзеленыя словы.

Паабапал **гасцінца** ляжала неагляднае поле за-лацістага жыта (*Ц. Гартны*).

Я зусім забыўся, што ў вас дзяўчынка. Я пры-вёз бы ёй **гасцінец** (*К. Чорны*).

• Ці аднолькава гучаць і пішуцца выдзеленыя словы ў пачатковай форме?

Словы адной і той жа часціны мовы, якія аднолькава вымаўляюцца і пішуцца, але не маюць нічога агульнага ў лексічным значэнні і абазначаюць розныя прадметы і з’явы, на-зваюцца **амонімамі**: *бабка* (бабуля) і *бабка* (страва з бульбы); *гасцінец* (шлях, дарога) і *гас-цінец* (падарунак).

127. Спішыце. Падкрэсліце амонімы і растлумачце іх значэнне.

1. Люстра і настольная лямпа гарэлі цьмяна (*І. Шамякін*). — Ён падыходзіць да шафы і разглядае сябе ў люстра (*В. Гардзеі*). 2. Двор увесь зарос падарожнікам, густым, цёмным (*І. Пташнікаў*). — І вось нашы падарожнікі апынуліся ў чоўне сярод бязмежнага мора (*Я. Маўр*).

Амонімы неабходна адрозніваць ад мнагазначных слоў.

Амонімы абазначаюць нічым не падобныя адзін да аднаго прадметы: *аўсянка* (крупа) і *аўсянка* (птушка).

Мнагазначныя словы абазначаюць падобныя чым-небудзь прадметы і з'явы: *крыло* (птушкі) і *крыло* (самалёта) — прадметы падобныя формай і размяшчэннем.

128. Прачытайце. Скажыце, якія з выдзеленых слоў мнагазначныя, а якія словы з'яўляюцца амонімамі.

1. На паляне, нібы ў святліцы,
Ружавеюць густа суніцы.
Яны сёлета рана **паспелі**.
Іх дзяўчынкі сабраць не **паспелі**.
2. Дзе **раслі** ў пустэльных травы,
Слаўся дзікі мох —
Там **расце** ў вялікіх справах
Радасць перамог.

● Вызначце, да якой часціны мовы адносяцца амонімы, растлумачце іх значэнне.

129. Прачытайце. Перакладзіце тэкст на беларускую мову і запішыце. Чаму ён вучыць?

Считается, что омонимы — помеха в языковом общении, в понимании друг друга. В самом деле, когда услышите (или увидите) слово *клуб*, вы можете не понять, идёт ли речь о клубе дыма или об общественной организации, объединении людей для совместного отдыха, развлечений, общения. Однако в естественной речи слова редко употребляются отдельно. Обычно они сочетаются с другими и образуют контекст. А по контексту легко догадаться, какой смысл имеется в виду (*Словарь юного филолога*).

130. Прачытайце. Чаму так склаўся дыялог?

Зазваніў тэлефон. Настаўнік зняў трубку і па-чуў:

— Будзеце гаварыць з Лідай.

— А вы не памыліліся? У мяне Ліды, нават проста знаёмай, няма.

— Не-не. З горадам Ліда (*Паводле Ф. Янкоўскага*).

○ 131. Прачытайце сказы. Як вы разумееце іх сэнс?

1. Дзеці любілі аўсянку. 2. Санька з Колем знайшлі норку. 3. Міхасёў бацька рамантуе кран. 4. Марынка вельмі любіла ласку. 5. Пятрок раз за разам пазіраў на гасцінец. 6. Васілёк, хіба ты не ведаеш, гэта ж малінаўка. 7. Янка ўбачыў славяначку-бяляначку з касой.

Выпраўце сказы так, каб яны не былі двухсэнсоўнымі. Запішыце вашы варыянты сказаў.

132. Адкажыце пісьмова на жартоўныя пытанні.

1. Якім ключом нельга адкрыць замок?
2. З якой байкі нельга пашыць коўдру?
3. Які журавель не можа лётаць?
4. Якая кошка ніколі не ловіць мышэй?
5. Які рабіннік не лётае і не спявае?

133. Спішыце загадкі Кандрата Крапівы. Разгадайце іх і скажыце, якую ўласцівасць слоў выкарыстаў аўтар пры іх складанні.

1. Розных бабак шмат на свеце.
Тры з іх добра я прымеціў:
Біў адну я малатком,
Еў другую з малаком,
А трэцяя бабка — карэньчык ды шапка.
2. Вам вядома рэч такая,
Што бугай раве, рыкае.
А часамі бугаі
Растуць ціха ў гаі.
Здзівіць вас і вестка тая,
Што бугай яшчэ й лятае.

§ 19. Агульнаўжывальныя словы і словы абмежаванага ўжытку

134. Прачытайце дыялог.

— Схадзіў бы ты, унучак, да рэчкі і жульвіцы прынес.

— Чаго прынесці, бабуля?

— Жульвіцы.

— А што гэта такое?

— Ды ракіта, унучак. А па-нашаму — жульвіца.

АДКАЖЫЦЕ НА ПЫТАННІ

1. Чаму ўнук спачатку не зразумеў бабулю?
2. Якое слова агульнавядомае, а якое ведаюць толькі жыхары той мясцовасці, дзе жыве бабуля?

Словы, якія аднолькава ўжываюць і разумеюць усе, хто карыстаецца беларускай мовай, называюцца **агульнаўжывальнымі**, напрыклад: *мама, рука, хата, журавель, клён, блакітны, ісці, дзесяць* і інш.

Побач з агульнаўжывальнымі ёсць словы абмежаванага ўжытку, якімі карыстаюцца не ўсе беларусы, а толькі жыхары пэўнай мясцовасці.

Словы, якія ўжываюцца толькі ў маўленні жыхароў пэўнай мясцовасці, адносяцца да **дыялектных**, напрыклад: *галень* (дзяркач*), *лахачы* (буякі), *вярэнька**, *летка**.

Дыялектныя словы ўжываюцца, як правіла, у вуснай размове. Яны выкарыстоўваюцца і ў творах мастацкай літаратуры з мэтай больш дакладна і праўдзіва апісаць жыццё і побыт людзей пэўнай мясцовасці, а таксама падкрэсліць і перадаць асаблівасці іх маўлення.

135. Прачытайце тэкст. Раствлумачце сэнс назвы.

МУЗЕЙ СЛОЎ

Жыў некалі на Беларусі Іван Іванавіч Насовіч. Ён нарадзіўся на Магілёўшчыне, пражыў 89 гадоў. Быў педагогам, мысліцелем, вучоным. У сваім жыцці ён здзейсніў подзвіг: сабраў звыш 30 тысяч жывых беларускіх слоў. Гэта духоўнае багацце

це надрукавана ў «Слоўніку беларускай мовы». Зірнем на некаторыя яго старонкі:

Баўкала — жартоўная назва звона.

Вавула — павольны чалавек.

Жыг — імгненны скачок, укус, нечаканы ўдар.

Запісвайце, сябры, цікавыя словы, і ў вас будзе свой музей слоў («Вясёлка»).

● Прыведзеныя са слоўніка І. І. Насовіча словы агульнаўжывальныя ці дыялектныя?

136. Прачытайце. Вызначце дыялектныя назвы прадметаў і паразважайце, чаму яны так названы. Дапоўніце гэтыя рады іншымі вядомымі вам словамі.

верабей — канаплюк, прасянік, ...

дрыгва — дыхавіца, трасіна, ...

дзяркач — галяк, раскол, ...

падасінавік — асавік, краснюк, ...

● З агульнаўжывальнымі словамі складзіце і запішыце сказы.

137. Прачытайце тэкст і растлумачце сэнс загалоўка.

СЛОЎНІК БАБЫ НАСТЫ

Мы з бабай Настай не здаро..каемся, а рукаем..ся. А на ..уліцы сёння, даруйце, сянні, не г..лалёд, а ледзяніца. І ў рукі баба Наста б..рэ не кій ці кавеньку, а цапок, каб цапаць коў..кую дарогу. Яна вельмі непакоіцца, што на маіх ботах амаль зусім няма падпятак. На дв..рэ не толькі ледзяніца, але яшчэ і дужа ёдка*. І ў свае восемдзясят ш..сць яна не любіць вярзі*. Жыва, з цікавасцю распытвае пра сваіх пра..нукаў і зычлі-

ва кажа, што яны занадта в..лікія малізыннікі*
(*А. Пісьмянкоў*).

● Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары. Падкрэсліце дыялектызмы. Назавіце сінанімічныя ім агульнаўжывальныя словы.

○ 138. Прачытайце. Звярніце ўвагу на дыялектныя формы слоў. Як гэтыя словы вымаўляюцца ў вашай мясцовасці?

Сустрэлі пастухоў. Скардзяца.

— Лесу шкода. Вуньдзяка ён, за польдэрам*... Сохнэ, бедалага. Альшына, дуб, ясэнь, клён — усё сохнэ. А сохнэ тому, шчо запынь зробілы. Колы вода з Горыні почнэ подпіраты, залівае лес. От того і сохнэ!.. Вот мы і думаемо, шчо ж тоды ждаты, колы так робіцца (*Паводле Я. Пархуты*).

● Запішыце тэкст, ужываючы словы ў такой форме, якую яны маюць у літаратурнай мове.

○ 139. Складзіце тлумачальны слоўнік з 4—5 дыялектных слоў, вядомых у вашай мясцовасці. Прыклады ўжывання гэтых слоў запішыце з захаваннем асаблівасцей вымаўлення мясцовых жыхароў.

140. Спішыце, замяняючы дыялектныя словы агульнаўжывальнымі.

1. Аднакіх дрэў колькі хочаш — крывых ці ў струнку (*А. Русецкі*). 2. Я збіраў паземкі* і чарніцы (*У. Папковіч*). 3. Бегла яна на ферму праз свой гарод між гранак (*І. Пташнікаў*). 4. Базыль узяў у гаспадыні з рук галень і выцягнуў з яго дубец (*Р. Яўсееў*). 5. «Што ты мяне баіш-

ся?» — прысядаючы на корпускі, пытаў Пятро (Р. Сабаленка). 6. Цяпер увесь лог быў белы — усеяны раманамі (І. Пташнікаў).

С л о в ы д л я д а в е д к і: *аднолькавы, града, дзяр- кач, кукішкі, лагчына, суніцы, рамонкі.*

141. Прачытайце групы слоў і вызначце, людзі якіх пра- фесій ці відаў дзейнасці ўжываюць іх у сваім маўленні.

1. Бортмеханік, штурман, штурвал, пасадка, экіпаж.

2. Капітанскі мосцік, кают-кампанія, палуба, мель, маяк.

3. Удар, памост, раўнд, рэферы, накаўт.

Словы, якія выкарыстоўваюцца людзьмі той ці іншай прафесіі ці спецыяльнасці, называюцца **прафесійнымі**.

Да прафесійных слоў як слоў абмежавана- га ўжытку прымыкаюць **навуковыя тэрміны**, гэта значыць словы, якія абазначаюць паняцці з розных галін навукі, тэхнікі, мастацтва, напрыклад: *выказнік, назойнік, суфікс; дзельнік, прапорцыя, перпендыкуляр.*

Прафесійныя словы і навуковыя тэрміны ў творах мастацкай літаратуры выкарыстоўваюцца з мэтай праўдзівага адлюстравання працоўных будняў, стварэння вобразаў людзей пэўнай прафесіі, спецыяльнасці ці сферы дзейнасці.

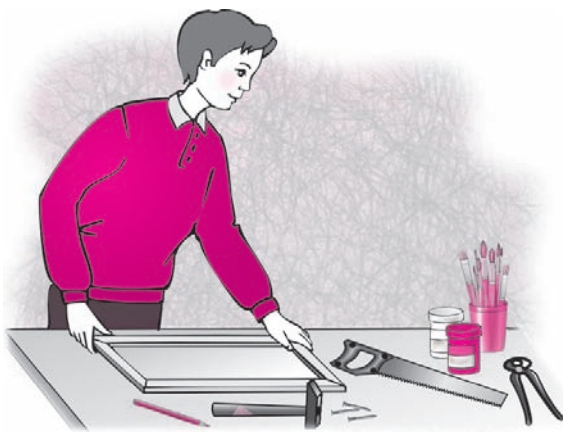
142. Назавіце прафесію свайго бацькі (маці, брата, сястры) і запішыце некалькі прафесійных слоў, якія ён (яна) выкарыстоўвае ў сваім маўленні.

143. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары. Падкрэсліце прафесійныя словы. Вызначце, якой прафесіі ўладальнік працавітых рук будзе навучаць маладых рабочых.

Адчыніліся д..веры, і рупная м..зольная рука паклала ця..кі малаток, падпіхнула фуганкі, паставіла гэблік, бразнула райсшынай, высыпала д..латы, стамескі, пака..іла м..ток суравых нітак, шпурнула ц..ркуль. Увайшоў і сам уладальнік працавітых рук, н..высокі, рухавы, у чыстай рабочай сп..цоўцы. І адразу, без асаблівай цырымоніі, весела выгукнуў: «На..учу вас, таварышы, моцна трымаць у руках гэбель, спраўна працаваць фуганкам, дз..ўбці д..латам, ло..ка забіваць цвікі малатком і ро..ненька, на ..ока, пілаваць дошкі» (В. Дубіна).

● Якіх слоў, агульнаўжывальных ці прафесійных, больш у гэтым тэксце?

144. Разгледзьце малюнак. Каго і што вы на ім бачыце? Якія інструменты і матэрыялы патрэбны для таго, каб зрабіць рамку, напісаць карціну? Складзіце некалькі сказаў паводле малюнка.

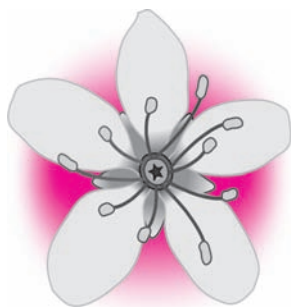
145. Прачытайце тэкст і скажыце, з якой мэтай прафесійныя словы выкарыстоўваюцца ў творах мастацкай літаратуры.

В художественной литературе широко изображается труд людей разных профессий. Писатели используют профессиональные слова, чтобы показать специфику труда людей, а также для речевой характеристики персонажей. Так как профессиональные слова употребляются для создания правдивой жизненной обстановки, значение их, как правило, не раскрывается (*М. Баранов*).

- Перакладзіце тэкст на беларускую мову і запішыце.

146. Прачытайце. Назавіце навуковыя тэрміны і вызначце, спецыялісты якой галіны ведаў ужываюць гэтыя словы ў сваім маўленні.

Разгледзім кветку вішні. У цэнтры добра відаць пялёсткі, ці плоднік, падобны на таўкачык маленькай ступкі. Ён абкружаны шматлікімі тычынкамі. Пялёсткі і тычынкі — галоўныя часткі кветкі. Іх ахоўвае вяночак. Ён складаецца з пяці беласнежных пялёсткаў. Пад пялёсткамі знаходзіцца чашачка з пяці зялёных чашалісцікаў. Вяночак і чашачку называюць калякветнікам. Кветка трымаецца на тонкай сцяблінцы — кветаножцы.

147. Спішыце тэкст і падкрэсліце навуковыя тэрміны. У якой галіне ведаў яны выкарыстоўваюцца?

Француз Дамінік вынайшаў ручку, якая робіць вылічэнні ў час пісьма.

Запіс лічбаў і матэматычных знакаў робіць фотаэлемент, і яны трапляюць на ўнутранае вылічальнае прыстасаванне. Дастаткова чалавеку паставіць знак роўнасці — і на экранчыку ручкі з'яўляецца канчатковы вынік.

Ручка выконвае чатыры асноўныя арыфметычныя дзеянні, а таксама знаходзіць квадратны карань («Раніца»).

● Напішыце, якія чатыры арыфметычныя дзеянні выконвае ручка.

148. Прачытайце тэксты. Які з іх адносіцца да мастацкага стылю, а які — да навуковага? Абгрунтуйце сваю думку.

1. Я — вясёлы адуванчык. Калі грэе сонейка, я раскрываю свае зялёныя пялёсткі і ўсім паказваю сваю залатую галоўку. Я малады, лёгкі, прыгожы і падобны на паветраны шар. Але як толькі падзьме вецер, я ператвараюся ў лысага зморшчанага дзядка.

2. Адуванчык — род шматгадовых раслін са сцяблом, якое ўтрымлівае малочны сок. Лісце сабрана ў прыкаранёвай разетцы. Кветкі яркажоўтыя. Суквецце — кошык. Плод — сямянка з чубком.

— АДКАЖЫЦЕ НА ПЫТАННІ —

1. У якім тэксце ўжываюцца словы з прамым і пераносным значэннем, а ў якім — толькі з прамым?

2. Які тэкст вызначаецца маляўнічасцю апісання, а які — дакладнасцю і сцісласцю?

3. У якім тэксце пачуцці аўтара выказаны, а ў якім — не выказаны?

Каб паведаміць дакладную інфармацыю пра адпаведны прадмет ці з’яву, карыстаюцца навуковым стылем.

Такая разнавіднасць маўлення, з дапамогай якой у сціслай форме дакладна і доказна паведамляюцца ўсе асноўныя навуковыя звесткі аб прадмеце ці з’яве, адносіцца да навуковага стылю.

Навуковым стылем пішуцца падручнікі, навуковыя і навукова-папулярныя кнігі, энцыклапедыі, даклады, лекцыі на розныя навуковыя тэмы.

Для гэтага стылю характэрны:

а) дакладнасць і доказнасць пры раскрыцці асноўных прымет, уласцівасцей таго, пра што паведамляецца;

б) сцісласць, канкрэтнасць і паслядоўнасць выкладу думак;

в) выкарыстанне навуковых тэрмінаў;

г) адсутнасць слоў з пераносным значэннем.

Адносіны аўтара да таго, пра што паведамляецца, не выражаны.

149. Прачытайце. Вызначце, які з гэтых тэкстаў адносіцца да навуковага стылю. Дакажыце гэта.

I. Зараз вясна. Над усёй нашай краінай, настаўішы белыя ветразі крылаў, планіруюць буслы. Ветразі іхнія раскрылены над дрэвамі, пушысты хвост, як веерам, накрывуць выцягнутыя ногі. А мне пад іхні палёт асабліва добра думаецца пра Беларусь, нашу з вамі Радзіму (*У. Караткевіч*).

II. Белы бусел — птушка атрада галянастых. Даўжыня да 110 см, размах крылаў да 225 см.

Апярэнне белае з чорным на крылах. Прылятаюць у пачатку красавіка. У вырай ляцяць у другой палове жніўня. Гняздуюцца на дахах будынкаў, радзей на высокіх дрэвах (*Беларуская энцыклапедыя*).

150. Прачытайце. Вызначце тып і стыль тэксту. Для каго ён напісаны: для аднаго чалавека ці для ўсіх, хто цікавіцца тэхнікай? Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары. Падкрэсліце тэрміны.

Даследчыкі Нагайскага ..ніверсітэта распрацавалі шар..кавую ручку, якая запамінае ўсё, што ёю пішуць.

У корпус ручкі, акрамя стр..жня, устано..лены аптычны да..чык — звышміні..цюрная камера. Дзес..ць разоў у с..кунду яна здымае тое, што выходзіць «з-пад пяра». Усе даныя накіроўваюцца ў блок пам..ці ёмістасцю адзін мегабайт (прыкладна 500 старонак тэксту). Ручку можна непасрэдна падключыць да камп'ют..ра і перавесці тэксты ў яго пам..ць (*«Родны край»*).

● Падлічыце, колькі ў тэксце назоўнікаў, прыметнікаў і дзеясловаў. Слоў якіх часцін мовы больш?

⦿ **151.** Прачытайце. Вызначце стыль тэксту. Перакладзіце тэкст на беларускую мову і запішыце.

Текст может иметь простую или сложную стилистическую структуру.

Простую стилистическую структуру — одностилевую — имеют научные тексты. Например, тексты по математике, биологии пишутся в строгом научном стиле.

Художественные тексты обычно бывают сложными по стилистической структуре. Например, в рассказе «Бежин луг» И. С. Тургенев передаёт беседу с крестьянскими мальчиками и их разговор между собой. В этих случаях он пользуется разговорным стилем. Для описания красоты летней ночи и утра использует образные средства художественного стиля (По В. К. Лотареву, Л. П. Федоренко).

152. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары.

Найбольш распаўсюджаная ягадная расліна Палесся — буюкі. Рас..е на заб..лочаных, бедных і кіслых глебах. Кусты выш..нэй 30—120 сантыметраў, аднак сустр..каюцца экз..мпляры выш..нэй да 170 сантыметраў. Галінкі ц..ліндрычныя, ш..рыя. Лісце эліптычнае, суц..льнае. Кветкі дробныя, б..лаватыя з ружовым адце..ем. Плады — сін..вата-чорныя яг..ды з шызым налётам, кісла-с..лодкія («Родная прырода»).

• Дакажыце, што гэта тэкст навуковага стылю.

§ 20. Устарэлыя словы і неалагізмы

153. Прачытайце.

Па дарогах Беларусі ідзе на захад вялікае войска. Пыл клубіцца ад дзясяткаў тысяч ног. 91 харугва* выступіла ў паход. І 20 з іх беларускія. Зіхацяць на сонцы бліскучыя шаломы, шчыты, мячы і кальчугі.

І крыжаносцы добра падрыхтаваліся да рашучай бітвы. Яны ўзброены вялікімі мячамі і коп'ямі, а коні закуты ў браню.

Раніцай 15 ліпеня 1410 года затрубілі трубы. І закіпела лютая сеча. Ламаюцца коп'і, грываць даспехі, людзей падмінаюць і топчуць коні. Бягуць рыцары, ратуюцца ад пагібелі. Тысячы іх забіты, тысячы ўзяты ў палон.

Дарагой цаной далася перамога. У чужой зямлі засталіся і тысячы беларускіх ратнікаў. Але Грунвальдская бітва паклала канец заваёўніцкім планам крыжаносцаў (*Паводле В. Вольскага*).

АДКАЖЫЦЕ НА ПЫТАННІ

1. Ці ёсць на ўзбраенні сучасных воінаў мячы, коп'і, шчыты, кальчугі?

2. Чаму выйшлі з актыўнага ўжывання і ў сучаснай беларускай мове не выкарыстоўваюцца як назвы зброі словы *кальчуга, кап'ё, меч, шчыт*?

3. Якія яшчэ словы ў тэксце абазначаюць прадметы і паняцці, уласцівыя для мінулых эпох?

Словы, якія выйшлі з актыўнага паўсядзённага ўжывання, лічацца **ўстарэлымі**.

Устарэлыя словы адлюстроўваюць мінулае ў жыцці народа. Таму яны выкарыстоўваюцца пісьменнікамі ў творах на гістарычную тэматыку з мэтай праўдзівага паказу падзей той ці іншай эпохі. Такія словы падаюцца ў тлумачальных слоўніках з паметай *уст.* (гэта значыць устарэлае).

154. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары. Падкрэсліце ўстарэлыя словы. Скажыце, што яны абазначалі і чаму выйшлі з актыўнага ўжытку.

«Спыні..еся!» — з апошніх сіл кр..чу — распачынаецца ..сё ро..на сеча.

І радасныя ..се звiняць м..чы,
І, нібы бубны, іх вітаюць латы.
Надры..ны кліч не чуюць валяры.
Ю. Голуб.

155. Прачытайце. З якімі новымі словамі вы сустрэліся? Скажыце, у сувязі з чым у мове з'яўляюцца новыя словы.

1. Геноміка — маладая навука, якая вывучае сукупнасць усіх генаў* арганізма («*Вячэрні Мінск*»).
2. На змену мапеду, які забруджвае паветра выхлопнымі газамі, хутка прыйдзе электрапед — веласіпед з электрарухавіком («*Звязда*»).
3. Марсіянскі сфераход — незвычайны транспартны сродак для перасоўвання па паверхні Марса («*Звязда*»).

Новыя словы, якія ўзніклі ў мове нядаўна для абазначэння новых прадметаў і з'яў, адносяцца да **неалагізмаў**.

Новыя словы лічацца неалагізмамі да таго часу, пакуль яны не страцілі адцення навізны, незвычайнасці.

156. Прачытайце. Вызначце стыль і жанр тэксту. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары. Падкрэсліце словы, якія з'явіліся ў сувязі з развіццём электроннай тэхнікі. Ці можна лічыць гэтыя словы неалагізмамі?

Найв..лікшым багаццем карале..ства Сусветнае Сеціва былі камп'ют..ры. З дапамогай камп'ют..раў сеціўцы пра свае справы ўс..му свету праз інт..рн..т расказвалі.

Ды панадзіўся ў іхняе карале..ства Вірус Шкоджя. Л..тае, у чуж..я сайты зазірае. Залезе ў самае

нутро эл..ктронных праграм, пажуе ўсё. Паломак не відаць, але адключваюцца міжзорныя экраны, знікае сувязь з інт..рн..там.

Тады сеці..цы ўзялі бліскучы д..ск з надпісам «Антывірус», перадалі яго Прац..сару і загадалі л..чыць камп'ют..ры. Доўга на экране М..нітора нешта насілася, міргала, бегала зверху ўніз і злева направа. Потым Камп'ют..р нешта гучна прамовіў, М..нітор ажыў, экран засв..ціўся сваім звыклым св..тлом (*Паводле А. Бутэвіча*).

157. Прачытайце. Выпішыце сказы, у якіх ёсць неалагізмы. Падкрэсліце іх.

1. Аматары-вынаходнікі стварылі зорб — вялікі шар з празрыстага латэксу, унутры якога знаходзіцца меншы шар, а прамежак між імі запоўнены паветрам. Чалавек забіраецца ў сярэдзіну шара, расстаўляе рукі і ногі і перамяшчаецца па мясцовасці. Зорбінг — захапленне новае, але яго ўжо паспелі апрабаваць многія (*«Переходный возраст»*). 2. Павел Крук ажыццявіў падарожжа за паўночны Палярны круг на веласнегаходзе (*«Комсомольская правда»*). 3. Паны ў калясках пад'язджаюць (*Я. Колас*). 4. Гэты горад пакуль што не мае назвы. Архітэктары і будаўнікі называюць яго Атамградам. Ён знамянуе ўзнікненне ў нас атамнай энергетыкі (*«Звязда»*). 5. І крыкнуў генерал: «Дзеля Айчыны, браткі, не пашкадуем жывата!» (*С. Басуматрава*). 6. Лекатэка — бібліятэка цацак (*«Настаўніцкая газета»*).

§ 21. Запазычаныя словы, іх ужыванне і правапіс

158. Прачытайце. Вызначце тып тэксту.

Прыпамінаю адзін выпадак.

У хаце партызаны. На сталe чыгун з гарачай варанай бульбай.

— Мамаша, сделайте пюрэ. Вот тушёнка, — кажа адзін партызан.

Бабуля таўчэ бульбу. Мама падыходзіць да мяне.

— Мама, я хачу пюрэ, — шапчу я.

Мама прыносіць мне ў місачцы тоўчанай бульбы, запраўленай тушонкай. Я ем. Калі мама падыходзіць забраць пустую місачку, ціхенька шапчу ёй:

— Мама, а дзе пюрэ? (*М. Цілінская*).

АДКАЖЫЦЕ НА ПЫТАННІ

1. Чаму дзяўчынка не разумела значэння слова *пюрэ*?
2. Як вы думаеце, якую назву яна ведала?
3. Якая з гэтых назваў беларуская, а якая іншамоўная, запазычаная?

Словы, якія спакон вякоў існуюць у беларускай мове, называюцца **спрадвечна беларускімі**, напрыклад: *пляменнік, сястра, асілак, працаўнік, сасна, гара, вецер, бусел, буйны, гаманіць* і інш.

Словы, якія прыйшлі ў беларускую мову з іншых моў, называюцца **запазычанымі**, напрыклад: *анатомія, тэарэма* (грэчаскія), *дэлегат, інерцыя* (лацінскія), *мітынг, камбайн* (англійскія), *берэт, паліто* (французскія), *аўтобус, бутэрброд* (нямецкія) і інш.

Многія запазычаныя словы захоўваюць у беларускай мове такія ўласцівасці, па якіх вызначаецца іх іншамоўнае паходжанне. Так, запазычаным словам уласцівы спалучэнні **бю, плю, вю, кю, уа, уэ** (*бюлетэнь, капюшон, гравюра, кювэ, вуаль, дуэт*), **кс, пс, ос (ас), іка (ыка), іс, іск** (*ксеракс, псіхалогія, космас, батаніка, крызіс, абеліск*), **ум, ус (юс), ант, ент (энт), ура** (*акварыум, палюс, авантюра, студэнт, апаратура*), **шт, шп, хт** (*штаб, шпрыц, шахта*), наяўнасць у слове літары **ф**, націскных **о, у, э, е, і**, спалучэнняў **аж, ія (ыя), ій (ый), ізм (ызм), іст (ыст)** на канцы слоў (*шафа, кіно, рагу, купэ, філе, таксі, вернісаж, авіяцыя, санаторый, капіталізм, артыст*), цвёрдых [д], [т] (*дыцыпліна, тэатр*).

159. Прачытайце сінанімічныя рады слоў. Назавіце ў кожным з іх запазычаныя словы. Па якіх прыметах вы іх вызначылі?

Адлегласць, дыстанцыя; інтэрвал, прамежак; пастанова, рашэнне, рэзалюцыя, указ; антракт, перапынак; адзнака, адметнасць, асаблівасць, прыкмета, спецыфіка; аснова, падстава, фундамент; парадак, правіла, рытуал.

● З трыма запазычанымі словамі (на выбар) складзіце сказы.

160. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары. Падкрэсліце запазычаныя словы.

1. Сасна — і аб..ліск і помнік — шуміць ад подыху в..троў (*П. Панчанка*). 2. Поле, елкі ды бяро..кі — пракаветны наш п..йзаж (*С. Басумат*).

рава). 3. Шлагба..м падняўся, чалавек перайшоў праз р..йкі і ўвайшоў у за..улак (*К. Чорны*). 4. Афрыканскі стра..с — самая буйная з сучасных птушак («*Звязда*»). 5. У срэбны бубен б'юць сініцы, на флейтах свішчуць сн..гіры (*В. Вітка*). 6. Фантаст..ка часта апярэджвае на..уку (*І. Навуменка*). 7. Былі спр..чкі і д..спуты, былі гарачыя выступленні ў д..скусіях, на канф..рэнцыях, сходах (*А. Званак*).

● Якімі правіламі вы кіраваліся пры напісанні прапушчаных літар?

161. Прачытайце. Назавіце сінонімы. Якія з гэтых слоў спрадвечна беларускія, а якія — запазычаныя?

Тым часам Бародка на ўздыме, з пафасам скончыў свой даклад. Ён, безумоўна, чакаў грому апладысmentaў, таму і затрымаўся каля трыбуны, але пачуліся дробныя, нясмелыя воплескі (*І. Шамякін*).

● Ці можна на прыкладзе названых запазычаных слоў сказаць, што яны ўзбагачаюць лексіку беларускай мовы?

162. Прачытайце і скажыце, ці падзяляеце вы думку Кандрата Крапівы ў адносінах да запазычаных слоў.

Мы не прапануем выкідаць з нашай мовы іншамоўную лексіку. Тое, што прыйшло ў нашу мову натуральным шляхам, падпарадкавалася яе законам і стала агульнанародным здабыткам, — гэта наша. Выкідаць гэтыя словы — значыць растрачваць народнае дабро. Мы толькі супраць тых запазычанняў, якіх народ не прымае, бо ў народзе ёсць свае, родныя, даўно абжытыя словы для абзначэння тых жа паняццяў.

⦿ 163. Прачытайце верш П. Панчанкі і вызначце яго асноўную думку. Выпішыце запазычаныя словы. Якім словам і чаму паэт аддае перавагу?

Усе сыны ўсіх народаў
На памяць помняць родны верш.
І ганарацца песняй роднай,
З якой з калыскі ты жывеш...

Мілей мне «кнігаўка», чым «чыбіс»,
Бо голас кнігаўкі ў душы.
І бульбу смажаную чыпсам
Ты зваць па модзе не спяшы.

І я на «клюкву» «журавіны»
Не прамяняю, не аддам.
І светлы край наш жураўліны
Я дзецям ціха перадам.

164. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары. Падкрэсліце запазычаныя словы.

Жанглёры тым часам завязалі ..очы ч..рнымі хус..інкамі, сталі жангліраваць усляпую. За жанг-лёрамі на памост вы..шаў музычны эксцэнтрык*, за ім — эквілібр..ст* на катушках. Потым зноў той жа музычны эксцэнтрык, толькі .. ролі кло..на (А. Асіпенка).

§ 22. Паняцце пра фразеалагізмы, роля фразеалагізмаў у маўленні

165. Прачытайце і вызначце стыль тэксту. Скажыце, чаму ўнучка не зразумела бабулю.

Валя (ёй пяць гадоў) не хоча рана класціся спаць.

— Калі я была маленькая, — угаворвае бабуля, — я клалася спаць з курамі.

— Цікава! — здзівілася Валя. — Як гэта ты, бабуля магла спаць на седале?

АДКАЖЫЦЕ НА ПЫТАННІ

1. Як вы разумееце спалучэнне слоў *класціся спаць з курамі*?

2. Ці можна апусціць якое-небудзь слова або замяніць яго іншым, не змяняючы значэння выразу?

166. Прачытайце сказы парамі і вызначце, якія з выдзеленых спалучэнняў слоў з'яўляюцца непадзельнымі па значэнні, а якія падзяляюцца на асобныя словы з самастойным лексічным значэннем.

1. На свеце толькі той шчасце мае, хто сябе ў **руках трымае** (*Прыказка*). — Дзяўчынка **трымае ў руках** невялікі збаночак (*П. Пястрак*).

2. Заданне тваё, Васілёк, не лёгкае. Але ці варта нам **апускаць рукі**? (*А. Якімовіч*). — Мама прысела на край ложка, стомлена **апусціла рукі** на прыпол (*А. Кудравец*).

- Спішыце сказы з непадзельнымі спалучэннямі слоў.

У мове, акрамя асобных слоў, існуюць устойлівыя спалучэнні слоў, якім уласціва пэўнае значэнне.

Устойлівыя непадзельныя спалучэнні слоў, якія існуюць у мове як адно сэнсавое цэлае, называюцца **фразеалагізмамі**.

167. Прачытайце. Растлумачце значэнне фразеалагізмаў з дапамогай сінанімічных слоў з правага слупка.

абуць у лапці
лёгка на язык
мазоліць вочы
насіць на руках
рукой падаць

ашукаць, падмануць, падвесці
балаваць, песціць
балбатлівы, гаваркі
блізка, недалёка, побач
дакучаць, назаліць

Фразеалагізм, як і слова, можа называць прадмет (*бярэзавая каша* — ‘розгі’), прымету (*стрэляны верабей* — ‘бывалы’; *у свіныя галасы* — ‘позна’), дзеянне (*збіцца з панталыку* — ‘зблытацца’, ‘памыліцца’).

Паколькі фразеалагізмы маюць адзінае, цэласнае значэнне, выражаюць адно паняцце, то і ў сказе яны з’яўляюцца адным членам сказа.

Значэнні фразеалагізмаў раскрываюцца ў фразеалагічным слоўніку.

168. Прачытайце сказы і разгледзьце малюнкi. Чаму хлопчык намаляваў такія ілюстрацыі?

1. Рывіўскага вельмі злавала думка, што нейкі хлапчук колькі часу вадзіў яго за нос (*С. Баранавых*). 2. Са мною было так: дзе службыў, там і кінуў якар, дадому не паехаў (*М. Кусянкоў*).

● На аснове аднаго з малюнкаў складзіце жартоўны дыялог.

169. Растлумачце значэнне фразеалагізмаў. Складзіце і запішыце з імі сказы.

Аршын з шапкаю, блытацца пад нагамі, кот наплакаў, на кожным кроку, хоць вока выкалі.

170. Прачытайце тэкст і вызначце яго стыль. Перакладзіце на беларускую мову і запішыце. Назавіце фразеалагізмы, адкажыце на пытанні тэксту.

Поссорились на перемене ребята. Один кричит:
— Я тебе покажу, где раки зимуют!

А второй ему:

— Ишь, разошёлся, прямо из кожи вон лезет!

Тут подбежал к ребятам дежурный и давай их расталкивать. А они на него напустились:

— Всё следишь! Наверное, и спишь с открытыми глазами!

А дежурный вдруг как крикнет:

— Стойте, ребята! Разгадайте-ка свои загадки!

— Какие такие загадки? — удивились ребята и разжали кулаки.

— А вот какие, слушайте! Первая: где раки зимуют? Вторая: кто из своей кожи вылезает? Третья: кто спит с открытыми глазами? (*Н. Сладков*).

Фразеалагізмы часцей за ўсё выкарыстоўваюцца ў гутарковым і мастацкім стылях маўлення. Яны ажыўляюць мову, надаюць ёй асаблівую выразнасць, дапамагаюць ствараць непаўторныя малюнкi з жыцця людзей і яркія вобразы.

171. Запішыце як мага больш вядомых вам фразеалагізмаў, якія ў сваім складзе маюць словы: а) нос, язык; б) даць, рука.

172. Спішыце, замяняючы выдзеленыя словы фразеалагізмамі. Падкрэсліце фразеалагізмы як члены сказа.

1. Гадзіны са тры хлопчык трымаўся, а потым пачаў **драмаць**. 2. Усю ноч Віктар не **заснуў**, чакаў прыезду брата. 3. Юрась зноў забраўся на печ, **прыслухаўся**. 4. Работы **многа**, а дзень кароткі. 5. Але наш народ нельга было **скарыць** і прымусіць пакорліва **працаваць** у прыгонніцкім ярме.

С л о в ы д л я д а в е д к і: *гнуць спіну, звесці вочы, кляваць носам, навастрыць вушы, непачаты край, паставіць на калені.*

173. Прачытайце прыказкі і прымаўкі. Як вы разумееце іх сэнс?

1. Горкая часам праца, ды хлеб ад яе салодкі. 2. Чужым розумам не пражывеш. 3. Перш працауй, а потым і патанцуй. 4. Усякі пастух сваёй пугай хваліцца. 5. Для ўсякай птушкі сваё гняздо міла.

● У якіх прыказках ужыты словы-антонімы? Назавіце іх.

174. Прывядзіце вядомыя вам прыказкі і прымаўкі: а) пра дружбу і сяброўства; б) у складзе якіх ёсць слова *язык*.

— КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ І ЗАДАННІ —

1. Прачытайце вершаваныя радкі А. Грачанікава. Як вы разумееце сэнс апошняга сказа?

Мова...

Родная мова

У марах, у песнях, снах.

Мае ў ёй кожнае слова
Свой колер, і смак, і пах.

- Якую ролю выконваюць словы ў мове?

2. Што называецца лексічным значэннем слова? Назавіце лексічныя значэнні выдзеленых слоў.

В а р ы я н т I
З **крыніцы**
Ля старой **бярозы**
Між хмызнякоў
Бяжыць **ручэй**.
М. Пазнякоў.

В а р ы я н т II
Наша **жыта** —
З **васількамі**,
Неба наша —
З **жаўрукамі**.
В. Жуковіч.

- З адназначнымі словамі складзіце і запішыце сказы.

3. Да кожнага назоўніка падбярыце і запішыце дзеяслоў, які абазначае дзеянне ў пераносным значэнні.

1. Сцежка, вочы, неба, надвор'е, дом.
2. Бяроза, сакавік, дзень, школа, голас.

У з о р: *вада бяжыць, возера хвалюецца.*

● Якое лексічнае значэнне слоў называецца прамым, а якое — пераносным?

4. Спішыце, устаўляючы замест кропак сінонімы да выдзеленых слоў.

В а р ы я н т I

1. **Звіняць**, ... ручайкі ў вячэрняй цішыні. 2. **Халодны**, ... вецер лютуе ў полі. 3. Светлая хмарка **ціха** і ... плыла ў небе. 4. Сонца, узышоўшы ўранні, не хавалася цалюткі дзень — **смаліла**, ... неміласэрна.

В а р ы я н т П

1. Зводдаль **вуркатаў**, ... ручай ды **шумелі**, ...
верхавіны елак. 2. Мікола коратка **зыркнуў** на
Петрака адным вокам, скоса ... на Яна. 3. Неўза-
баве над хмаркай затрапятала **ясная**, ... зорка.
4. **Бесклапотна**, ... цвыркаюць птушкі.

5. Падбярыце антонімы да прыметнікаў у наступных
словазлучэннях і запішыце паводле ўзору.

У з о р: *цёмны пакой — светлы пакой, цёмны чала-
век — адукаваны чалавек.*

В а р ы я н т І

Свежы хлеб, свежая газета, свежыя агуркі,
свежыя кветкі.

В а р ы я н т П

Ціхі голас, ціхая вуліца, блізкі край, блізкі
чалавек.

● Чаму адно і тое ж слова можа мець некалькі анто-
німаў?

6. Колькі слоў маюць такое напісанне? Складзіце з імі
сказы.

В а р ы я н т І

Гасцінец, аўсянка, люстра.

В а р ы я н т П

Бабка, ласка, горка.

● Якія словы называюцца амонімамі?

7. Выпішыце словы абмежаванага ўжытку.

1. Пачалі сустракацца сыраежкі і праўдзівікі.
2. У садзе расцвіў куст тульпанаў. 3. Дровы хлопцы складалі ў сцірты. 4. У кузніцы чулася гудзенне агню ў горнах і стук малаткоў. 5. На бліжкім двары асвер* заскрыпеў. 6. Камбайны выязджаюць сянні. 7. І ткалі радасць: лётае ў аснове туды-сюды няўрымслівы чаўнок. 8. Ад парога да стала цягнуўся стоптаны ходнік*.

8. Растлумачце значэнне запазычаных слоў шляхам падбору спрадвечна беларускіх слоў і запішыце іх парамі.

В а р ы я н т I

Альянс, аргумент, ваяж, кантракт, фантазія.

В а р ы я н т II

Аналогія, бар'ер, дэкада, кантраст, вердыкт.

9. Якія фразеалагізмы меў на ўвазе вучань, малюючы такія ілюстрацыі? Складзіце з гэтымі фразеалагізмамі сказы.

10. Запішыце вядомыя вам прыказкі пра Радзіму (родны край), кнігу, навуку, працу.

СКЛАД СЛОВА. СЛОВАЎТВАРЭННЕ І АРФАГРАФІЯ

§ 23. Змяненне і ўтварэнне слоў

175. Прачытайце словы. Вызначце, якімі часцінамі мовы яны з’яўляюцца. Выпішыце спачатку словы, якія складаюцца, потым — якія спрагаюцца.

Вандраваць, пісьменнік, чароўны (гук), зайздросціць, абавязак, чырванець, блакітны (колер), бянтэжыцца.

176. Прачытайце. Выпішыце з тэксту формы слова *мама*. Ці змяняецца ў гэтых формах лексічнае значэнне слова? Назавіце лексічнае значэнне гэтага слова.

Ніхто нас так не шкадуе і не любіць, як мама. Для кожнай мамы яе дзеці — самыя любыя і дарагія. Люба́я наша дра́піна баліць маме няшчэрпным болем, наша няўдача становіцца яе пакутай*. Трэба берагчы, шанаваць і любіць сваю маму, ганарыцца мамай, прыносіць ёй не гора, а толькі радасць і кветкі. Самыя светлыя нашы пачуцці, самыя лепшыя нашы думкі — аб маме (*Паводле С. Грахоўскага*).

● Раствлумачце лексічнае значэнне слоў *шкадаваць, пакута, шанаваць*.

● Назавіце аднародныя члены сказа.

177. Прачытайце верш «Іней». Выпішыце роднасныя (аднакаранёвыя) словы, якія маюць агульную значымую частку. Аднолькавае ці рознае значэнне маюць аднакаранёвыя словы? Складзіце сказы з аднакаранёвымі словамі, каб атрымаўся звязны тэкст на тэму «Зіма».

Белыя дрэвы і глеба,
Іней бялюткі ляжыць,
Нібы развесіла неба
Ноччу бялізну сушыць.
С. Быкава.

● Зрабіце вывад: што азначае *змяніць слова*? Што азначае *ўтварыць слова*?

Трэба адрозніваць тэрміны «змяненне слоў» і «ўтварэнне слоў».

Пры змяненні (пры скланенні назоўнікаў, прыметнікаў, займеннікаў, лічэбнікаў, пры спражэнні дзеясловаў) утвараюцца формы аднаго і таго слова: *цішыня* — *цішыні, цішынёй, у цішыні; вандраваць* — *вандрую, вандруеш, вандруе, вандруеце*. Пры змяненні па склонах, ліках, асобах, часах утвараюцца не новыя словы, а розныя граматычныя формы аднаго і таго ж слова. Лексічнае значэнне ў формах слова не змяняецца: *плысці* — *плыве́, плыла́, плылі́*.

Пры ўтварэнні з'яўляюцца аднакаранёвыя (роднасныя) словы, якія маюць агульную значымую частку. Лексічнае значэнне аднакаранёвых слоў рознае: *апавядаць* — 'расказваць', 'паведамляць', *апавядальнік* — 'той, хто апавядае'; *пчала* — 'насякомае, якое перапрацоўвае нектар на мёд', *пчаляр* — 'той, хто даглядае пчол'.

178. Запішыце спачатку роднасныя словы, потым — формы аднаго і таго слова.

1. Лес, лесу, лесам, у лес.
2. Лес, ляснік, лясісты, пералесак, лясны.
3. Горны (луг), горнага (лугу), горнаму (лугу), на горным (лузе).
4. Гара, узгорак, горац, гарысты, горны.
5. Госць, гасцініца, гасціць, гасцяваць, гасцінны (гаспадар).
6. Гасцюю, гасцюеш, гасцюе, гасцюем, гасцююць.

179. Карыстаючыся табліцай, раскажыце правіла «Змяненне і ўтварэнне слоў». Запішыце прыклады, якія вы скарыстаеце падчас адказу.

Утварэнне слоў	Змяненне слоў
1. Лексічнае значэнне слоў рознае	1. Лексічнае значэнне слова не змяняецца
2. Словы адносяцца да адной ці розных часцін мовы	2. Словы з'яўляюцца адной часцінай мовы
3. Словы адрозніваюцца суфіксамі, прыстаўкамі, якія надаюць рознае лексічнае значэнне	3. Словы адрозніваюцца канчаткамі

180. Прачытайце тэкст. Падбярыце і запішыце да вызеленых слоў роднасныя.

Кожны з нас, відаць, памятае сваю першую школьную кніжку — буквар. Але, калі запытацца, хто **аўтар** гэтага падручніка, не ўсе, думаю, ад-

кажуць. Між тым у буквара ёсць аўтар. Гэта **пісьменнік** Анатоль Клышка. Першы свой буквар ён стварыў у 1963 годзе. З таго часу галоўны школьны падручнік вытрымаў больш за 30 перавыданняў!

Анатоль Канстанцінавіч сваё творчае **жыццё** прысвяціў дзецям^{сн}. З такім цікавым чалавекам заўсёды хочацца пазнаёміцца бліжэй, зразумець вытокі* любові да роднага слова. А яны — у дзяцінстве, у **роднай** мове (*Я. Мальчэўская*).

● Ці памятаеце вы буквар, па якім вучыліся ў першым класе? Якія былі вашы любімыя кніжкі ў дзяцінстве?

○ **181.** Вучань прапусціў урок па тэме «Змяненне і ўтварэнне слоў». Ці правільна ён выканаў дамашняе практыкаванне, у якім трэба было асобна выпісаць формы слова і аднакаранёвыя словы? Зрабіце гэта заданне без памылак.

Формы слова

белы (колер)
белі́знá
бялі́зна
пабялі́ць
пра белы (колер)
пазалота
бялю́ткі
беламу (колеру)
у белым (колеры)
бель
з белым (колерам)

Аднакаранёвыя словы

пабелка
золата
пазалочаны
залаці́нка
залатога (пярсцёнка)
бялець
залаты (пярсцёнак)
залаці́ць
залатому (пярсцёнку)
пра залаты (пярсцёнак)
залаці́сты (колер)

§ 24. Марфемная будова слова. Аснова і канчатак. Нулявы канчатак

Словы маюць свой састаў, будову. Будаўнічым матэрыялам для слова з’яўляюцца **марфемы** (грэч. «морфе» — форма). Марфема — значымая частка слова. Кожная марфема ў слове выконвае сваю ролю, мае сваё значэнне.

Слова можа складацца з наступных марфем (значымых частак): \sqsupset — прыстаўка; \frown — корань; \wedge — суфікс; \square — канчатак; \lrcorner — постфікс:

$\frown \wedge \wedge \wedge \square$, $\frown \wedge \wedge \wedge \square$, $\overline{\sqsupset} \frown \wedge \wedge$,
 $\frown \wedge \wedge \lrcorner$
вуч-ан-іц-а, *вуч-н-ёў-ск-і*, *неда-вуч-ы-ць*,
вуч-ы-ц-ца.

Напрыклад, у слове *носікі* кожная марфема мае значэнне. Корань **нос-** паказвае, што слова мае адносіны да ‘часткі твару чалавека’, суфікс **-ік** надае слову значэнне ласкальнасці. Канчатак **-і** паказвае, што назоўнік ужыты ў форме множнага ліку назоўнага або вінавальнага склону.

Такім чынам, кожная марфема ў слове мае сваё значэнне, з’яўляецца значымай часткай.

182. Выпішыце словы, марфемная будова якіх адпавядае структуры: $\sqsupset + \frown + \wedge + \square$.

Вожык, акрэплі, ападкі, асабовы, рассылка, перанеслі, пералётны, перакладчыкі, выраслі, паштоўка, пралескі.

У зменным слове выдзяляюцца аснова і канчатак: зямл-я, прыгож-ы, прыйд-уць.

Аснова — частка слова без канчатка, у якой заключаецца канкрэтнае лексічнае значэнне. Напрыклад: *Праз акн-мы бач-сумн-дзяўчынк-*. Нават без канчаткаў (*акн-о*, *бач-ым*, *сумн-ую*, *дзяўчынк-у*) мы пазнаём словы, іх лексічнае значэнне.

⦿ 183. Разгледзьце запіс.

Р. — *-ага*

Д. — *-аму*

М. — *(у) -ым*

АДКАЖЫЦЕ НА ПЫТАННІ

1. Якія часціны мовы могуць мець такія канчаткі? Прыядзіце прыклады.

2. Ці можна вызначыць род гэтых слоў? А лік?

3. Пра што нам раскажаў канчатак?

184. Прачытайце. Запішыце прыметнікі, з дапамогай якіх можна ахарактарызаваць герояў казкі. Выпішыце назоўнікі з апошніх двух сказаў, абазначце ў іх аснову і канчатак.

ЧАМУ КОТ ПАСЛЯ ЯДЫ МЫЕЦЦА?

Злавіў кот мыш. Тая просіць, каб адпусціў яе на волю. А кот не пускае. Тады мыш пайшла на хітрыкі. «Каток, — кажа яна, — усе перад ядой мыюцца, а ты сёння яшчэ не мыўся. Памыйся, а тады і з'ясі мяне».

Кот давай лапамі мыцца, а мыш — скок, і даганяй яе.

З таго часу ўсе каты мыюцца пасля яды.

(Казка)

- Да выдзеленых слоў падбярыце аднакаранёвыя.

Канчаткам называецца зменная значымая частка слова, якая служыць для ўтварэння формаў слова, для сувязі слоў у словазлучэнні або ў сказе: *у цікав- [ай] кніз- [е], цікавіцца кніз- [амі]. Наведвальнік [] распытваў [] у кнігарн- [і] пра нов- [ыя] кніз- [і].*

Канчатак перадае граматычнае значэнне роду, ліку, склону, асобы. Каб правільна вызначыць канчатак, трэба праскланяць (*дарог- [а], дарог- [ай], (у) дароз- [е]*) або праспрагаць слова (*ід- [у], ідз- [еш], ідз- [ём], ідз- [яце]*). Нязменныя словы і нязменныя формы слоў канчаткаў не маюць: *метро, кенгуру, ціха, несці.*

185. Прачытайце. Якое граматычнае значэнне перадаюць канчаткі ў наступных словах?

Узгоркі — узгорак, (на) небасхіле — небасхіл, гаманілі* — гаманіў, у змесце — змест, бачыла — бачыў, вішня — вішань, ляжалі — лёг, неслі — нёс, стол — на сталe.

● Ці можна сказаць, што словы *ўзгорак, гаманіў, бачыў* не маюць канчаткаў? Чаму?

● Запішыце прыклады слоў, якія не маюць канчаткаў.

Нулявым называецца канчатак, не выражаны гукамі: *лес* □, *стаяў* □, *нос* □, *нёс* □, *чытайў* □.

Нулявы канчатак вызначаецца ў тым выпадку, калі ў іншых формах слова ёсць канчатак, выражаны гукамі: *спяваў* □ — *спявал-* □ *а*, *спявал-* □ *і*; *снег* □ — *у снєз-* □ *е*; *моладзь* □ — *моладдз-* □ *ю*; *песень* □ — *пєсн-* □ *ямі*; *пяць* □ — *пяцц-* □ *ю*.

186. Прачытайце. Пад якім нумарам запісаны словы з нулявым канчаткам, пад якім — нязменныя словы, што не маюць канчаткаў? Абгрунтуйце свой вывад.

1. Універсітэт, гусь, кніг, думак, верш, дванаццаць, паэт.

2. Кіно, адзінока, рассмяяцца, тут, плесці, трывожна, утульна.

187. Прачытайце тэкст. Да выдзеленых слоў падбярыце аднакаранёвыя.

КАМЯНІ ПАМЯЦІ

Віцебшчына. Край блакітных азёр, **маляўнічых** пагоркаў і задуменных бароў. Калісьці тут, у далёкі паганскі* час, на азёрных берагах нашы продкі **пакланяліся** прыродзе і яе ўсёмагутным багам.

Камяні-валуны* тут паўсюдна. Некалі іх пакінуў апошні ледавік. Цяпер яны неад’емныя ад мясцовага краявіду. Існуе **павер’е**, што камяні валодаюць магічнай сілаю. Таму людзі здаўна пакланяліся ім. Меркавалася, што сіла камянёў памагала трымаць уладу (*Я. Мальчэйская*).

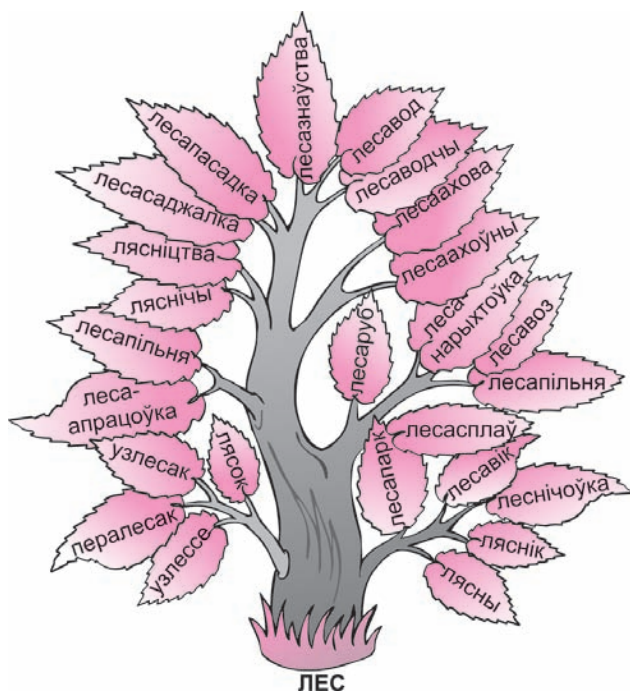
● Выпішыце словы, што маюць нулявы канчатак, і словы, што не маюць канчаткаў.

188. Прачытайце. Запішыце тэкст, дапоўніўшы сказы даданымі членамі. Абзначце аснову і канчатак у аднакаранёвых словах.

Спяваюць (я к? д з е? к а л і?) шпакі (я к і я?). Шпачаняты (я к і я?) таксама заводзяць (я к? д з е? к а л і?) песню (я к у ю?). Чаму ж не спяваць (я к? к а л і?). Шпакоўні (я к і я?) зроблены (я к? к і м?). Разносяцца (я к? д з е? к а л і?) песні (я к і я?).

§ 25. Корань слова (паўтарэнне). Аднакаранёвыя словы і формы аднаго і таго слова

189. Разгледзьце ўважліва «слоўнае дрэва», каранем якога з'яўляецца слова *лес*.

Запішыце прыклады слоў з гэтага дрэва, марфемны састаў якіх адпавядае наступным схемам:

$\frown \square$, $\frown \wedge \square$, $\neg \frown \wedge \square$, $\frown \wedge \wedge \wedge \square$.

● Ці можна корань лічыць нязменнай часткай слова? Дакажыце гэта на прыкладах.

● Намалюйце «слоўнае дрэва», коранем якога было б адно з прапанаваных слоў: *дарога, вада, дом, рака, стол, печ* (на выбар).

Корань — галоўная значымая частка роднасных (аднакаранёвых) слоў: *дум-а, дум-аць, дум-ка, за-дум-енны*.

У корані заключаецца агульнае лексічнае значэнне роднасных слоў: *мароз* — *мароз-ны, мароз-іць, мароз-на* (значэнне слоў звязана са словам *мароз*).

Каб вызначыць корань, трэба падабраць роднасныя словы:

гора — *гараваць, гаротны, гаротнік*;

гара — *гарысты, узгор'е, узгорак*.

190. Прачытайце тэкст. Адкажыце, чаму тэрміны роднасці і сваяцтва вельмі старажытныя?

Тэрміны роднасці і сваяцтва — надзвычай старажытная група лексікі. Большасць з іх дайшла да нас праз стагоддзі. Устойлівасць гэтых тэрмінаў тлумачыцца іх важным значэннем у жыцці грамадства.

Большасць слоў гэтай групы аб'ядноўваецца вакол двух старажытных каранёў са значэннем

роднасці і сваяцтва: *род-* — *радня, род, прырода, парода, родзічы, радзіна* (усе *родныя*); *свой* — *свае, сваякі* (*сваяк, сваячка*), *сваты* (*сват, свацця*) (*К. Панюціч*).

● Чаму важна ведаць і правільна ўжываць назвы сваяцкіх адносін?

● Выпішыце словы з падоўжанымі зычнымі, растлумачце іх правапіс.

191. Да наступных слоў падбярыце роднасныя. Абазначце ў словах карань.

Сіні, трава, ноч, хмара, вечар.

С л о в ы д л я д а в е д к і: *вечаровы, хмарны, пераначаваць, утравець, падсініць, сіль, бясхмарны, вячэрні, сінеча, сінява, адвячорак, хмарыца, вячэраць, вячэра, начаваць, начнік, траўка, сінець, начны, сілька, значаваць, травяністы.*

● Складзіце сказы з аднакаранёвымі словамі.

192. Прачытайце тэкст. Растлумачце памылку, якую дapusкаў вучань пры падборы аднакаранёвых слоў.

Адзін хлопчык на просьбу настаўніцы падбраць аднакаранёвыя словы прывёў наступныя, на яго думку, роднасныя: *косці* — *касцюм, кошка* — *кашмар*. Хлопчык сцвярджаў, што гэтыя словы маюць агульную частку $\widehat{\text{косц}}$ — $\widehat{\text{касц}}$, $\widehat{\text{кош}}$ — $\widehat{\text{каш}}$... Ці так гэта? (*З часопіса*).

Як бачым, каб правільна знайсці марфемы ў слове, трэба ведаць сакрэты кораня.

Сакрэты кораня

1. Падбіраючы роднасныя словы, трэба памятаць, што іх павінна аб'ядноўваць не толькі агульная частка. Гэта частка павінна перадаваць асноўнае значэнне аднакаранёвых слоў.

2. Аднакаранёвыя словы нельга блытаць з сінонімамі. Сінонімы блізкія па значэнні, але яны не маюць агульнай часткі, як роднасныя словы. Таму **вучыць**, **выкладаць** — сінонімы, але не роднасныя словы.

3. Каб правільна вызначыць корань, трэба падабраць як мага больш роднасных слоў з рознымі прыстаўкамі, суфіксамі і без іх:

чуць — *пачуць*, *адчуваць*, *недачуць*, *адчуванне*;

спыніць — *прыпынак*, *перапынак*, *перапыніць*.

4. Падбіраючы аднакаранёвыя словы, трэба памятаць пра чаргаванні галосных і зычных гукаў. Інакш можна не пазнаць корань, прыняць слова за чужое, няроднаснае:

дзень — *дня*, *дзённік*;

вуха — *вушанка*, *завушніцы*;

свет — *светла*, *светлячок*, *свечка*, *падсвечнік*,
асвяціць.

193. Паразважайце, ці з'яўляюцца роднаснымі наступныя словы.

Горная (рака) і гора (бяда, няшчасце); ножка (дзіцячая) і нож (кухонны).

У з о р: *Носік і насільшчык.*

Носік — ласкальная або памяншальная назва да слова **нос**. Аднакаранёвыя словы: **насаты, насавы**.

Насільшчык — чалавек, які **носіць** грузы. Роднасныя словы: **насіць, насілкі**.

Значыць, у словах **носік, насільшчык** лексічныя значэнні каранёў розныя. Роднаснымі гэтыя словы не з'яўляюцца.

194. Прачытайце тэкст. Выпішыце аднакаранёвыя словы. Раствлумачце і запішыце іх лексічнае значэнне.

Адкуль узнікла слова **стол**? Хутчэй за ўсё ад дзеяслова ставіць. У даўнія часы сям'я ўсаджвалася на траве ці долу ў хаце перад расцеленым^с абрусам, на які ставіліся розныя стравы^{сн}. Месца, якое было прызначана, каб ставіць стравы, і называлася **стол**.

Пасля, каб было зручней, гэтае месца прыўзнялі на падпоркі (ножкі) і назвалі сталом. Члены сям'і ўсаджваліся каля яго на лаўках. Так утварылася застолле, месца для прыёму ежы, для частавання гасцей ці проста для бяседы^л, каб пасядзець ды пагаманіць. Засцілалі **стол** кавалкам палатна, які называлі настольнікам. Пад'еўшы і сабраўшы посуд са стала, на ім пакідалі толькі хлеб, які прыкрывалі тым жа настольнікам (*У. Юрэвіч*).

● Дакажыце, што словы **настольнік** і **абрус** з'яўляюцца сінонімамі. Якое з гэтых слоў з'яўляецца *гаваркім*, г. зн. само «гаворыць», расказвае пра сябе?

● Якія «гаваркія» словы вы ведаеце?

● Запішыце прыклады гаваркіх слоў.

195. Знайдзіце «лішняя» слова ў кожным радку. Каб не памыліцца, перачытайце тэкст «Сакрэты караня».

Смешны^ф, смяшыць, змяшаць.

Левы, леў, налева.

Вецер, віхор*, бязветраны^с.

Лес, лесвіца, лясны.

Сасна, дрэва, драўляны.

Шкадаваць, шкада, шкоднік*.

Грубый, грубка, грубізна.

● Дапоўніце рады аднакаранёвых слоў уласнымі прыкладамі. Складзіце і запішыце сказы са словамі *шкадаваць*, *шкада*, *шкоднік*.

§ 26. Прыстаўка як значымая частка слова

196. Разгледзьце табліцу. Утварыце і запішыце словы з дапамогай прыставак *вы-*, *пры-*, *ад-*, *з-*, *пад-*. Дакажыце на аснове запісаных прыкладаў, што прыстаўка — значымая частка слова, якая служыць для ўтварэння слоў.

	Слова	Значэнне
<i>вы-</i>		
<i>пры-</i>		
<i>ад'-</i>	<i>ехаць</i>	
<i>з'-</i>		
<i>пад'-</i>		

С л о в ы д л я д а в е д к і:

выехаць — ‘адправіцца куды-небудзь, за межы чаго-небудзь’;

прыехаць — ‘перамяшчаючыся на чым-небудзь, апы-
нуцца ў пэўным месцы’;

ад’ехаць — ‘адаліцца на пэўную адлегласць’;

з’ехаць — ‘спусціцца адкуль-небудзь’;

пад’ехаць — ‘наблізіцца да каго-(чаго-)небудзь’.

Прыстаўка — значымая частка слова, якая стаіць перад каранем і служыць для ўтварэння новых слоў: *вучыць* — *вывучыць*, *недавучыць*; *парадак* — *беспарадак*; *націскны* — *ненаціскны*.

З дапамогай прыставак утвараюцца таксама формы слова: *лепшы* — *найлепшы*, *прыгажэй* — *найпрыгажэй*.

197. Прачытайце. Да выдзеленых слоў падбярыце адна-
каранёвыя словы. Запішыце іх, абзначце прыстаўкі.

Брат — з камп’ютарам,

Я — з кніжкай,

А сястрыца^с —

З лялькай, Мішкам.

Мама кажа:

— Проста гора. Сын «прыліп» да манітора.

Цэлы дзень **сядзець** гатовы,

Пахудзеў, такі нервовы.

Стаў няўважлівы да ўрокаў.

І **праблемы** ёсць^ф са зрокам,

Не **чытае**, як раней.

Што рабіць, скажыце, мне?

Н. Галіноўская.

● Колькі часу вы праводзіце за камп’ютарам? А з кніжкаю? Як да гэтага ставяцца вашы родныя?

● Выпішыце словы, якія адпавядаюць правілу «Правая іс галосных *е, ё, я*».

198. Утварыце прыметнікі з дапамогай прыставак **без-** (**бяз-**), **бес-** (**бяс-**). Падбярыце адпаведны назоўнік і запішыце словазлучэнні. Абазначце галоўнае і залежнае словы.

Працоўны (чалавек, дзень), сардэчны (прыступ, адносіны), зорны (паход, неба), адказны (сябар, заданне), мясечны (адпачынак, ноч), зваротны (шлях, ноч), памылковае (рашэнне, жаданне).

- З двума словазлучэннямі складзіце і запішыце сказы.
- Раствлумачце правапіс прыставак.

199. Да прапанаваных слоў падбярыце беларускія адпаведнікі. У беларускамоўных варыянтах абазначце прыстаўкі.

внешкольный — *пазашкольны*

внеплановый — ...

соавтор — *суаўтар*

собеседник — ...

совладелец — ...

совместный — ...

совместно — ...

200. Да прапанаваных слоў запішыце антонімы, далучаючы або змяняючы прыстаўку. Абазначце прыстаўкі ў словах.

У з о р: *праўда* — *няпраўда*, *выехаць* — *прыехаць*.

Доля, **шчасце**, **здатны**, **апетытны**, **выйсці**, **дасыпаць**, **прывесці**, **радасны**, **моцны**, **дзеясны**, **тэрміновы**, **цікавы**.

- З выдзеленымі словамі складзіце і запішыце сказы.

§ 27. Суфікс як значымая частка слова

201. Вызначце розніцу ў лексічным значэнні прапанаваных слоў. З дапамогай якіх суфіксаў утвораны словы?

кіраваць — кіраўнік
парушаць — парушальнік
гаспадар — гаспадарлівы
баскетбол — баскетбаліст
Алена — Аленін (падручнік)
Пятрусь — Петрусёў (бацька)

Суфікс — значымая частка слова, якая стаіць пасля кораня і служыць для ўтварэння новых слоў: *вясёлы* — *вясельчак*, *жарт* — *жартаваць* — *жартаўлівы*, *страх* — *страшыць*.

З дапамогай суфіксаў утвараюцца таксама формы слоў: *лёгка* — *лягчэйшы*, *рашаць* — *рашаў*, *рашала*.

Суфікс удакладняе, дапаўняе значэнне, заключае ў корані слова. Напрыклад, корань **чорн-** мае значэнне — ‘які мае колер вугалю, які адносіцца да самага цёмнага з усіх колераў’: *чорн-е-ць* — ‘станавіцца чорным’; *чорн-іц-ы* — ‘ягады чорна-сіняй афарбоўкі’; *чорн-яв-ы* — ‘які мае цёмныя (чорныя) валасы, смуглы твар’; *чорн-іч-н-ік* — ‘кусты, на якіх растуць чарніцы’.

Постфікс (гэта значыць прымацаваны) — значымая частка, якая знаходзіцца пасля канчатка ці суфікса. Постфікс мае наступнае графічнае абазначэнне: *смяяліся*, *паспяшаўся*, *хавацца*, *мыецца*, *распраніся*, *чагосьці*. У словах з постфіксам аснова можа быць перарванай: *смяял-і-ся*.

202. Прачытайце словы. Абазначце ў іх суфіксы.

Грыбок, грыбнік, грыбны, грыбніца, грыбковы.

Растлумачце, якое значэнне надаюць суфіксы гэтым словам. Запішыце сказы з аднакаранёвымі словамі.

203. Выпішыце з загадак прыметнікі. Абазначце ў іх суфіксы. Якое значэнне надаюць яны словам?

1. Сінявокі, слаўны, чысты,
Галавасты, залацісты.
Дасць абноў^л ён людзям шмат,
Будзе кожны яму рад.
2. Выраслі на градцы
Сакаўныя^л братцы.^{сн}
Доўгія, шурпатыя,
Вітамінаў шмат у іх.
3. Летам я — рагатая,
Восенню — хвастатая,
Хоць і горкая зусім,
Ды патрэбная ўсім.
4. Пад сасной шатрыстай
У загадкавым бары

Церам залацісты Збудаваці жыхары.

● Праверце правільнасць вызначэння суфіксаў з дапамогай марфемнага слоўніка беларускай мовы.

204. Пазнаёмцеся з парадкам марфемнага разбору.

Парадак марфемнага разбору слова

1. Вызначыць часціну мовы.
2. Адзначыць, зменнае ці нязменнае слова.
3. Абзначыць канчатак, назваць яго граматычнае значэнне.
4. Назваць і абзначыць аснову слова.
5. Знайсці карань у слове, падабраўшы роднасныя.
6. Абзначыць суфікс і прыстаўку.

Прачытайце і прааналізуйце паслядоўнасць этапаў марфемнага разбору.

Жыць (на) Белай (Русі). Слова *Белай* — прыметнік, зменнае: *Белая Русь, Белай Руссю*. Канчатак *-ай* паказвае на жаночы род, адзіночны лік, месны склон: *сумую (п а ч ы м?) на Белай Русі*. Аснова *бел-* супадае з каранем. Роднасныя словы: *бель, белізна, бялець*. Графічнае абзначэнне: $\widehat{\text{Бел}} \boxed{\text{ай}}$.

(Я) люблю Радзіму. Слова *люблю* — дзеяслоў, зменнае: *любіш, любіць, любіце*. Канчатак *-ю* паказвае на 1-ю асобу, адзіночны лік, цяперашні час. Аснова *любл-* супадае з каранем. Роднасныя словы: *люба, любата, любімец, любоў*. Графічнае абзначэнне: $\widehat{\text{любл}} \boxed{\text{ю}}$.

Радзіму. Назоўнік, зменнае слова: *Радзіме, Радзімы*, канчатак **-у** паказвае на адзіночны лік, жаночы род, вінавальны склон. Аснова слова *Радзім-*, корань *радз-*, роднасныя словы: *род, родны, нараджэнне*. Суфікс **-ім-**. Графічнае абазначэнне:

Пачарнеў. Дзеяслоў, зменнае слова, канчатак нулявы (параўн.: *пачарнела*), паказвае на мужчынскі род, адзіночны лік, прошлы час. Аснова: *пачарнеў*, корань **-чарн-**, роднасныя словы: *чорны, чарната*. Прыстаўка **па-**, суфіксы **-е-** і **-ў**. Суфікс **-ў** служыць для ўтварэння формы прошлага часу дзеяслова. Графічнае абазначэнне:

205. Зрабіце марфемны разбор выдзеленых слоў.

(У) палескім (бары), (над) вёскай, самотны (бусел), (ты) ляціш, (у) вырай.

206. Прачытайце. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары. Выпішыце назоўнікі з суфіксамі. Якое адценне надаюць словам гэтыя суфіксы?

Дз..ўбанула варанятка
 Носам літару:
 — Кар, кар!
 Мама, гэта ж не з..рнятка.
 Ой, не сма..ныФ
 Твой буквар!

М. Вайнілайціс.

207. Вусна складзіце невялікі тэкст на тэму «Наша кошка» («Наш сабачка») або «Мая малодшая сястрычка» («Мой малодшы брацік»). Выкарыстайце словы з памяншальна-ласкальнымі суфіксамі.

208. У адзін слупок выпішыце назвы асоб, у другі — назвы прадметаў. Параўнайце суфіксы. Якое значэнне яны надаюць словам?

Кветнік, ажынік*, садоўнік, субяседнік, дапаможнік, жартаўнік, маліннік, алешнік, вартаўнік, градуснік, праваднік, ельнік, прадстаўнік.

§ 28. Чаргаванне зычных і галосных у аснове

У аснове слова можа адбывацца чаргаванне гукаў. Чаргаванне — гэта змена галосных або зычных гукаў у адной і той жа марфеме (у корані або ў суфіксе): [э]//[а]: *несці — нясу*, [о]//[а]: *вёска — вясковы, слова — славесны*, [г']//[ж]: *снягі — сняжок*, [д]//[дз']: *хада — хадзіць*, [о]//[і]: *звон — звінець*, [э]//[і], [ш]//[х]: *усмешка — усміхацца*.

У некаторых словах чаргуюцца спалучэнні *ро, ло, ле з ры, лы, лі: кроў — крывавы, дрывы — дрывотня, глотка — глытаць, блеск — блішчаць*.

Чаргаванне гукаў адбываецца ў аднакаранёвых словах: *садоўнік — садзіць, цэгла — цагляны, навука — вучыць* або ў форме аднаго і таго ж слова: *садзіць — саджу, рака — рацэ, рабіць — раблю*.

209. Прачытайце тэкст. Ці лічыце вы ўпрыгожанні абавязковымі ў знешнасці падлеткаў*? Падбярэце да слоў *пярсцёнак, завушніцы* аднакаранёвыя. З падабранымі аднакаранёвымі словамі складзіце і запішыце сказы.

Штучныя ўпрыгожанні вядомы даўно. Але толькі ў XX стагоддзі біжутэрыя* стала неад'емнай часткай вобраза сучаснага чалавека.

Завушніцы раней выкарыстоўваліся, каб **абазначыць** хлопчыка і **дзяўчынку**^{сн}. Справа ў тым, што дзяцей да пэўнага ўзросту апраналі аднолькава. А ўпрыгожанні дазвалялі адрозніваць дзяцей. Так, дзяўчынкі насілі дзве завушніцы, хлопчыкі — адну, толькі ў левым вуху. У запарожскіх казакоў была наступная традыцыя: у левым вуху завушніцу **насіў** сын, якога выхоўвала адна маці. У правым — адзіны сын бацькоў.

З пярсцёнкамі звязана шмат паданняў і легенд. **Лічыцца**, што яны маюць цудоўную здольнасць вяртацца да сваіх уладальнікаў. У XV—XVIII стагоддзях пярсцёнкі часта выкарыстоўваліся ў якасці пячатак, служылі неабходнымі дэталямі ўбрання каралёў і чараўнікоў. **Акружнасць** пярсцёнка сімвалізуе не толькі шлюб, але і духоўныя абавязкі (*Я. Мальчэўская*).

● Зрабіце марфемны і словаўтваральны разбор слоў *завушніцы, пярсцёнак, бясконцасць*.

● Да выдзеленых слоў падбярыце такія, у якіх адбываецца чаргаванне зычных або галосных гукаў.

210. Змяніце або ўтварыце словы так, каб у іх чаргаваліся зычныя гукі.

У з о р: [л]/[ў]: *рабіла — рабіў*.

[х]/[с']: *гарох — ...*

[з']/[ж]: *нізенькі — ...*

[к]/[ц]: *кружка — ...*

[к]/[ч]: *пяку — ...*

[л]/[ў]: *спявала — ...*

[в']/[ў]: *човен — ...*

[г]/[з']: *крыга — ...*

[г]/[ж]: *лягу — ...*

211. Спішыце. Абазначце ў словах карані. Выдзеліце зычныя, якія чаргуюцца.

У з о р: *повен — поўны — [в']//[ў].*

лугі — на лузе	насіць — нашу
магу — можаш	сухі — сушыць
вадзіць — ваджу	кроў — крывёй
дошка — на дошцы	штука — штучны
крык — крычаць	кругі — кружыць

212. Змяніце або ўтварыце словы так, каб адбывалася чаргаванне галосных гукаў.

У з о р: [э]//[і]: *кветка — квітнець.*

[э]//[о]: *несці — ...*
[і]//[о]: *збіраць — ...*
[а]//[э]: *грахі — ...*
[а]//[о]: *зара — ...*
[о]//[ы]: *кроўны — ...*

213. Прачытайце тэкст. Да выдзеленых слоў падбярыце і запішыце словы, у якіх чаргаваліся б зычныя або галосныя гукі.

БЛАКІТНЫЯ ЖУРАЎЛІ

Зоя выйшла з дому радасная, **вясёлая**. **Учора вечарам** тата і мама **доўга сядзелі** ля яе ложка, **расказвалі казкі**^{сн}. Развітваючыся, мама пацалавала дачку і сказала:

— Хай прысніцца табе яснае сонейка.

Зоі снілася сонейка — яснае, **цёплае**.

Сяргейка выйшаў з **хаты** бледны, сумны.

Учора тата і мама сварыліся. Мама плакала. Сяргейку доўга не спалася. Заснуўшы, бачыў матуліны заплаканыя вочы.

І вось ідуць у школу Зоя і Сяргейка. Раптам Зоя крыкнула:

— Паглядзі, ляцяць^Ф блакітныя жураўлі!

— Не блакітныя, а шэрыя, — ціха вымавіў Сяргейка.

У класе Зоя сказала настаўніку:

— У небе ляцелі блакітныя жураўлі. А Сяргейка гаварыў: «Жураўлі шэрыя...»

Настаўнік уважліва і ласкава паглядзеў у вочы хлопчыка:

— Не сумуй, Сяргейка, прыляцяць і твае блакітныя жураўлі (*Паводле В. Сухамлінскага*).

● Чаму жураўлі падаліся Зоі блакітнымі, а Сяргейку — шэрымі?

● Растлумачце знакі прыпынку ў сказах з простаай мовай.

Пры змяненні некаторых слоў галосныя гукі [а], [о], [э] могуць чаргавацца з нулём гука,

выпадаць: $\overline{\text{падабраць}}$ — $\overline{\text{падбяру}}$, $\widehat{\text{сон}}$ — $\widehat{\text{снү}}$,

$\widehat{\text{пень}}$ — $\widehat{\text{пня}}$, $\widehat{\text{касец}}$ — $\widehat{\text{касца}}$.

Галосныя гукі, якія выпадаюць пры змяненні слоў, называюцца **беглымі**. Галосныя гукі могуць выпадаць у корані і суфіксе, і тады літары **а, о, е, ё**, якія абазначаюць гэтыя гукі,

не пішуцца: $\widehat{\text{ранак}}$ — $\widehat{\text{ранку}}$, $\widehat{\text{стажок}}$ — $\widehat{\text{стаж-ка}}$, $\widehat{\text{пянёк}}$ — $\widehat{\text{пянька}}$, $\widehat{\text{тыдзень}}$ — $\widehat{\text{тыдня}}$.

⊙ **214.** Да прыведзеных слоў падбярэце і запішыце такія іх формы, у якіх адбываецца чаргаванне галосных з нулём гука.

Дзянёк^Ф, рубель, вецер, дзень, касцёр, лёжань^Л, гарадок, кружок, сон, бабёр, беражок.

● Да аднаго слова (на выбар) падбярэце аднакаранёвыя. Складзіце і запішыце сказы з імі.

215. Прачытайце тэкст. Чаму слова ў назве тэксту ўзята ў двукоссе?

Якія беларускамоўныя часопісы і газеты вы ведаеце? А якія чытаеце? Якія матэрыялы ў гэтых выданнях вам падабаюцца?

«КАЛЮЧЫ» СЯБАР

Асноўны змест часопіса «Вожык» складаюць мастацкія творы: малюнкi, вершы, гумарэскі, байкі, апавяданні. **Лічаць** за гонар надрукавацца на старонках «Вожыка» і вядомыя прэзаікі, паэты, драматургі*, і тыя, хто робіць першыя крокі ў літаратуры.

У часопісе пастаянную прапіску атрымала дзіцячая старонка «Калючык». Тут друкуюцца **смешныя** малюнкi, гумарэскі, вершы, казкі, скорагаворкі, загадкі, крыжаванкі як прафесійных аўтараў, так і маленькіх **чытачоў** — хлопчыкаў і дзяўчынак (*М. Чарняўскі*).

● Да выдзеленых слоў падбярэце такія аднакаранёвыя, каб у іх адбывалася чаргаванне зычных.

● Выпішыце 4—5 назоўнікаў, якія ў назоўным склоне маюць нулявы канчатак.

§ 29. Правапіс прыставак, якія заканчваюцца на зычны (паўтарэнне)

216. Прачытайце. Назавіце прыстаўкі ў словах.

збегаць — спаліць
безгалосы — бесхарактарны
бяздоказны — бестурботны¹
раздумаць — растлумачыць
раззлавацца — рассямяцца
зжаць — сшыць

● Назавіце першыя гукі караня ў парах слоў. Якія гэтыя гукі паводле звонкасці/глухасці?

● Зрабіце вывад, калі пішуцца прыстаўкі, якія заканчваюцца на **з**, а калі — прыстаўкі, што заканчваюцца на **с**.

Правапіс літар **з** і **с** у прыстаўках залежыць ад характару першага гука (звонкі/глухі) у карані. Перад звонкімі зычнымі вымаўляецца звонкі гук і пішацца літара **з**: *бездарожжа, раззнаёміцца, безгустойны*. Перад глухімі зычнымі вымаўляецца глухі гук і пішацца літара **с**: *бескарысны, беспаспяховы, бяцэнны*.

Правапіс прыставак, якія заканчваюцца на **б** і **д**, не залежыць ад вымаўлення. Яны заўсёды пішуцца нязменна: *аббегчы, адвячорак, абкасіць, надпісаць*.

Калі прыстаўка заканчваецца на **з** ці **с**, а карань пачынаецца з іх, то адбываецца падваенне літар: *бяззубы, раззлавацца, рассяпацца, бястрашны*.

В ы к л ю ч э н н і: *расада, расаднік, расол, расольнік, ростань*.

217. Перачытайце правіла. Перакажыце яго з дапамогай наступнай схемы.

**Правілі прыставак,
якія заканчваюцца на зычны**

з̄ < зменшыць
скарыстаць

над̄ < надвязаць
надпілаваць

уз̄ < узрушыць
усклікнуць

аб̄ < абдзяліць
абклеіць

без̄ < безжурботны
бесперашкодны

ад̄ < адвесці
адкласці

раз̄ < раздзяліць
распаліць

пад̄ < падбегчы
падшыць

- Запішыце ўласныя прыклады на гэтыя правілы.

218. Апішыце характар свайго знаёмага, выкарыстаўшы патрэбныя словы з прыстаўкамі. Прыстаўкі ў словах абазначце, растлумачце іх правілі.

Баязлівы, безадказны, безадмоўны, безгалосы, бясцэнны, безгаспадарлівы, безгустоўны^л, бездакорны^л, бездапаможны, беззмястоўны, бязгрэшны, бясколерны, бесклапотны, бяслаўны, бяспрэчны, бястрашны.

219. Запішыце словы з патрэбнай прыстаўкай.

З- (с-): бянтэжыцца, клеіць, казаць, марозіць, кінуць, берагчы.

Раз- (рас-): квітнець, трывожыць, багацець, весяліцца, ведаць, чысціць, жаваць, званіць.

Без-/бяз- (бес-/бяс-): карысны, працоўны, дарожны, тактоўны, вольны, платны, сістэмны, шумны.

220. Спішыце. Устаўце прапушчаныя літары. Раству-
мачце правапіс *е, я ў* прыстаўках.

Б..*звыніковы*, б..*злюдны*, б..*зрадасны*, б..*зна-
дзейны*, б..*спарадак*, б..*спрытульны*, б..*скрыўдны*,
б..*склапотны*, б..*счалавечны*, б..*схмар'е^Ф*, б..*зволь-
ны*, б..*сконцы*, б..*сперашкодны*, б..*змоўны*, б..*злес-
се*, б..*здонны*, б..*згрэшны*.

221. Назоўнікі з прыназоўнікамі замяніце прыметні-
камі. Запішыце іх, выдзеліце прыстаўкі.

У з о р: *вораг без літасці* — *бязлітасны вораг*.

ноч **без** сну — ...

чалавек **без** волі — ...

матор **без** шуму — ...

прастор **без** межаў — ...

паводзіны **без** заган^л — ...

сказ **без** дзейніка — ...

дарога **без** канца — ...

абвінавачванне **без** падставы — ...

неба **без** воблакаў — ...

слова **без** крыўды — ...

222. Раствумачце, чаму ў наступных словах трэба пісаць
дзе літары *з, с*. Абзначце значымыя часткі ў 3—5 словах.

Беззваротны, бессаромны^с, бяслаўе, бяззубы,
расмяшыць, раззбраенне, расступіцца, раззлавац-
ца, бессардэчны^с, бяслёзны, бяссілле, бясструнны,
бессюжэтны, бесступеньчаты.

● Складзіце і запішыце сказы з адным назоўнікам, пры-
метнікам, дзеясловам. Падкрэсліце граматычныя асновы ў
сказах.

223. Разгледзьце малюнак «Воўк-грамацей». Знайдзіце памылкі ў сказе, які напісаў «грамацей». Якіх правілаў не ведае Воўк?

224. Прачытайце. Як вы разумееце сэнс прыказак? Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары. Растворыце праразі прыставак.

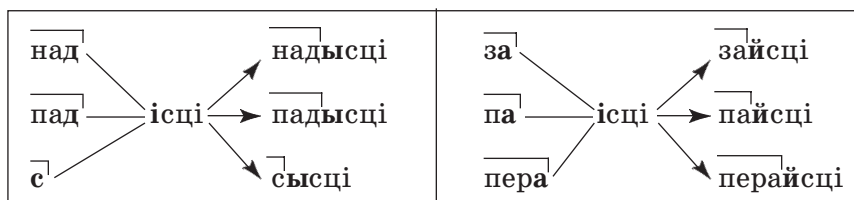
1. На дзень станеш — на два а..станеш. 2. Паганае зелле не ..рываі, а з каранем вырываі. 3. Не а..кладвай на заўтра тое, што можна ..рабіць сёння^Ф. 4. Хто без навукі, той як б..зрукі. 5. Ласка горы ра..бівае^{сн}. 6. Сем разоў а..мерай, адзін раз а..рэж.

225. Утварыце і запішыце прыметнікі па схеме: *без радасці — бязрадасны*. Растворыце правапіс утвораных слоў.

Без страху, без клопату, без сэнсу, без грошай, без снегу, без вады, без тэрміну, без прасвету, без краю, без крыўды.

§ 30. П^{ра}вапіс *і, й, ы* пасля прыставак

226. Разгледзьце схему. Звярніце ўвагу, якім гукам — зычным ці галосным — заканчваюцца прыстаўкі.

Сфармулюйце правіла: у якіх выпадках пасля прыставак замест пачатковага каранёвага [і] пішацца літара **ы**, у якіх — літара **й**.

Літара ы пішацца пасля прыставак на зычны ў словах, карань якіх пачынаецца з **і**: *абыграць, сысці, безыдэйны, падысці, дэзынфармацыя, субынспектар*.

Літара й пішацца, калі прыстаўка заканчваецца на галосны гук: *выйграць, перайграць, прыйсці, пайменна, перайначыць**, *пераймаць*.

Літара і пішацца пасля прыставак *між-* (*міжінстытуцкі, міжімперыялістычны*), *звыш-* (*звышімклівы, звышніцыятыўны*), *контр-* (*контрыгра, контрідэя*), *супер-* (*суперінтэлект, суперігра*).

Літара і захоўваецца, калі каранёвы гук [і] ўтварае склад: *не-і-стотны, за-і-каца, пера-і-грываць, за-і-нтрыгаваць*.

Пры пераносе слова каранёвыя літары **й, ы** ад прыстаўкі не аддзяляюцца: *пай-граць, абы-граць*.

227. Успомніце, якія выразы называюцца фразеалагізмамі. Устаўце літары **й** або **ы** ў прапанаваных фразеалагізмах. Раствлумачце правапіс літар і значэнне фразеалагізмаў.

За..сці ў тупік, па..сці ўгору, вы..сці з-пад пяра, с..граць першую скрышку, дарогі раз..шліся.

● 3 трыма фразеалагізмамі складзіце сказы.

228. Запішыце словы, раскрываючы дужкі і выбіраючы патрэбную літару. Раствлумачце іх правапіс.

Звыш(*i/ы*)дэйны, аб(*i/ы*)лгаць, раз(*i/ы*)сціся, аб(*i/ы*)мшэлы, на(*i/ў*)грываць, пера(*i/ў*)граць, ня(*i/ў*)начай, за(*i/ў*)кацца, між(*i/ы*)нстытуцкі, пад(*i/ы*)сці, дэз(*i/ы*)нфармацыя, супер(*i/ы*)гра, ад(*i/ы*)менны, пры(*i/ў*)дзе, звыш(*i/ы*)нтэлігентны, контр(*i/ы*)гра, за(*i/ў*)скрыцца, раз(*i/ы*)сціся, пера(*i/ў*)маць, па(*i/ў*)менна.

⊙ **229.** Запішыце па-беларуску наступныя словазлучэнні і сказы.

1. Человек никогда не должен быть безынициативным. 2. Попробовали обойти город стороной, но из этого ничего не вышло. 3. Надеяться на выигрыш. 4. Найти выход из трудного положения. 5. Донимать насмешками. 6. Пойти за водой. 7. Придумать занимательный сюжет о поездке.

230. Запішыце словы. Раствлумачце іх правапіс.

Вы..грываць, вы..грыш, вы..сце, за..нець, за..нелы, за..меннік, па..менны, пад..сці, аб..граць, аб..лгаць, ад..граць, раз..граць, пера..начыць, ня..начай.

§ 31. Утварэнне слоў. Утваральная аснова

Большасць слоў у беларускай мове **вытворныя**, утвораныя ад іншых слоў (асноў): *бяліць* — *пабяліць*; *пясок* — *пясчаны*; *слова* — *выслоўе*; *што, год* — *штогодні*.

Слова, якое не ўтворана ад іншых слоў, называецца **невыворным**: *вада, зямля*. У невыворных словах аснова супадае з каранем:

школ-а, зялён-ы.

Аснова, ад якой утвараецца іншае слова, называецца **ўтваральнай**, а ўтворанае слова — **выворным**, напрыклад: *дасканалы* → *недасканалы* — ‘які не з’яўляецца дасканалым’; *беларускі* → *беларусізм* — ‘слова, запазычанае з беларускай мовы’; *ясны* → *праясні(ць)* — ‘зрабіць ясным’ (**-ць** — паказчык пачатковай формы дзеяслова). Трэба дакладна вылучаць утваральную аснову, каб правільна вызначаць спосаб словаўтварэння.

231. Выпішыце вытворныя словы, назавіце ўтваральную аснову. Зрабіце марфемны разбор аднаго назоўніка, прыметніка, дзеяслова.

Рэч, загадка, пчала, **памірыць**, перакладчык, ружовы, сіні, неба, **клапатлівы**, напісаў, піць, хата, мова.

● Да выдзеленых слоў падбярыце аднакаранёвыя, запішыце сказы з імі.

232. Прачытайце народнае пад’анне¹. Адкажыце на пытанне, заключанае ў назве тэксту. Вызначце ўтваральную аснову ў выдзеленых словах. Растлумачце значэнне слоў *му́зыка* і *музы́ка*.

Выпішыце з тэксту прыклады невытворных слоў. Утварыце ад іх вытворныя.

АДКУЛЬ БЕЛАРУСКАЯ ПЕСНЯ?

Калісьці вельмі даўно жыў на нашай зямлі люты пан. Ад цямна да цямна **працавалі** на яго людзі, а яму ўсё было мала. Адночы ўлетку выбраўся ліхадзей паглядзець, ці хутка скончыцца жніво. Толькі мінуў лес, чуе — гучыць над полем песня. Ды такая **жаласлівая, сумная**. Спыніў каня ліхадзей, давай слухаць жнеек, якія, не разгінаючыся, **шчыравалі** з сярпачкамі над жытам. Захацеў пан адшукаць і пакараць таго, хто склаў такую сумную песню.

Паслугачы **падказалі** свайму ўладару, што дзесьці ў лесе жыве **дзіўны** хлапчук — музы́ка. Як зайграе на **дудачцы** вясёлую «Лявоніху» ці «Мікіту», дык на полі аж снапы, здаецца, скачуць. А як зайграе песню сумную, то на зямлі быццам туман сцелецца, а сонца за хмары хаваецца.

Загадаў пан злавіць маладога музы́ку. Тры дні і тры ночы шукалі хлапчука — нідзе няма яго. Нарэшце **здарожыліся**, прыселі адпачыць. Раптам чуюць — спявае хтосьці.

Шапнуў адзін панскі служка:

— Мусіць*, гэта непакорны музы́ка!

— Не, — запярэчыў другі, — гэта ж зямля спявае!

● Запішыце дыялог панскіх служкаў. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку.

233. Прачытайце тэкст. Запішыце радкі, якія перадаюць асноўную думку. Назавіце ўтваральную аснову ў выдзеленых словах. Да трох невытворных слоў з тэксту падбярыце і запішыце аднакаранёвыя, абазначце ў іх карань.

Мы едзем далёка да мора
Чужыя глядзець гарады,
Шукаем **скалістыя** горы,
Азёры **крышталнай** вады.
І часта, так часта бывае,
Што мы ў сумятлівым жыцці
Мінаем, не **заўважаем**
Красу сваіх родных **мясцін**.

М. Хведаровіч.

- Раствлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў тэксце.
- Зрабіце марфемны разбор слоў *крышталны, глядзець*.

234. Ад дадзеных слоў утварыце і запішыце вытворныя словы розных часцін мовы. Назавіце ўтваральныя асновы. З вытворнымі ад слова *мова* складзіце і запішыце невялікі тэкст.

Мова, колас, край, колер, дарога.

§ 32. Спосабы ўтварэння слоў: прыставачны, суфіксальны, прыставачна- суфіксальны; складанне слоў і асноў

235. Разгледзьце табліцу на форзацы вучэбнага дапаможніка. Пералічыце асноўныя спосабы ўтварэння слоў і дайце характарыстыку кожнаму з іх.

У залежнасці ад таго, пры дапамозе якой марфемы ўтворана слова, вызначаецца і **спосаб словаўтварэння**:

- прыставачны — далучэннем прыстаўкі (*ма-ла — за́мала*);
- суфіксальны — далучэннем суфікса (*бе-раг — берага́вы*);
- прыставачна-суфіксальны — далучэннем прыстаўкі і суфікса (*ахвота — заахвоці́ць*);
- складанне слоў (*радыё, ама́тар — радыё-ама́тар*), складанне асноў (*дров-ы, сек-чы — дрыва́сек*).

Прыставачны спосаб характарызуецца далучэннем прыстаўкі да ўтваральнай асновы. Прыставачным спосабам могуць утварацца назоўнікі (*парадак — беспарадак, аўтар — суаўтар*); прыметнікі (*шматлікі — нешматлікі, адказны — безадказны*), дзеясловы (*кінуць — акінуць* (позірка́м), *сыпаць — рассыпаць*).

236. Вызначце, якое значэнне надае прыстаўка *за-* словам у кожным радку. Запішыце дзеясловы са значэннем ‘пачаць дзеянне’, ‘закончыць дзеянне’. Абазначце, як яны ўтварыліся.

У з о р: *вучыць — завучыць* (*закончыць дзеянне*).

Зазвінець, заспяваць, засмяяцца.

Запрацавацца, захваліць, загаварыць.

Забегчы, зайсці, заглянуць.

Завязаць, засеяць, зацвярдзець^Ф.

Загарадны, заморскі, замежны.

Замнога, занадта, загуста.

С л о в ы д л я д а в е д к і: *пачаць дзеянне; закончыць дзеянне; часоваць дзеяння; празмернасць дзе-*

яння; той, які знаходзіцца за мяжой; перавышэнне пэўнай якасці.

237. Выпішыце словы з прыстаўкай *за-*. Зрабіце марфемны разбор нявыпісаных слоў.

Заахвоціць, зайка, забяліць, забываць, завітаць, заводскі, завушніца, завяшчаць, загадка, загад, зайздрасць, залежаць.

238. Запішыце прыказкі, утварыўшы патрэбныя словы прыставачным спосабам.

Язык да Кіева (*весці*). (*Вядомая*) дарога на канцы языка. Ласкавае слоўца, як сонейка, (*грэць*). Рана (*гаіцца*), а злое слова ніколі. Слова не верабей: (*пускаць — не лавіць*).

- Як прыказкі вучаць ставіцца да слова, мовы?

239. Прачытайце. Выпішыце з кожнага сказа аднакаранёвыя словы, абазначце ў іх галоўную значымую частку.

1. Дарога, якая праходзіць у гарах, называецца **горнай**. 2. Мясцовасць, дзе шмат лясоў, называецца **лясістай**, а дзе многа гор, — **гарыстай**. 3. Кветка, якая расце ў вадзе, называецца **вадзяной**, тая, што расце ў лесе, — **лясной**, а ў полі, — **палявой**.

● Падумайце, ад якіх слоў і з дапамогай якіх марфем утварыліся выдзеленыя словы.

Пры **суфіксальным** спосабе ўтварэння суфікс далучаецца да ўтваральнай асновы слова.

Суфіксальным спосабам могуць утварацца назоўнікі: *будаваць — будаўнік, рупны — руп-*

насць, *Украіна* — *украінец*; прыметнікі: *гаспадар* — *гаспадарлівы*, *шайковы* — *шайкавісты*, *барада* — *барадаты*; дзеясловы: *друк* — *друкаваць*, *вясёлы* — *весалец*.

Вытворныя словы, утвораныя з дапамогай суфікса, могуць адносіцца да той жа часціны мовы, што і слова, да якога далучаецца суфікс, а могуць пераходзіць у іншыя часціны мовы: *барабан* (ш т о?) — *барабанишчык* (х т о?), *смелы* (я к і?) — *смела* (я к?).

240. Прачытайце лічылку. Выпішыце прыметнікі, утвораныя суфіксальным спосабам.

У з о р: *лось* → *ласіны*.

Шустры Зай спытаў Данілку:
— Ты не хочаш мець лічылку?
Іх навалам у бары —
Колькі хочаш, набяры.
Камарыных, і зубрыных,
І лісіных, і ласіных
Назбіраеш^Ф поўны мех...
Ты лічы, а я пабег.^{сн}

П. Сушко.

● Якія беларускія лічылкі вы ведаеце?

Прыставачна-суфіксальны спосаб характарызуецца адначасовым далучэннем да ўтваральнай асновы прыстаўкі і суфікса: *зіма* — *зазімак*, *дарога* — *прыдарожны*, *новы* — *паднавіць*, *права* — *бяспраўны*.

241. Прачытайце верш.

БЕЗБІЛЕТНЫ ЗАЙ

Зай праехаў у трамваі
Без білета неяк летам.
Імем Зая называюць
Пасажыраў безбілетных.
А. Зэкаў.

- Раствлумачце, як утворана слова *безбілетны*.
- Падбярыце і запішыце да выдзеленых слоў аднакара-нёвыя. Абазначце ў іх карань.

242. Выпішыце словы, што ўтвораны прыставачна-суфіксальным спосабам. Абазначце ў іх значымыя часткі. Запішыце слова, ад якога непасрэдна ўтворана новае.

У з о р: $\overline{\text{прышкольны}} \leftarrow \text{школа}$.

Прадзед, прыморскі, настольны, перапісаць, школьны, выкладчык, бязмежны, пералесак, выгадаваць, прыбярэжны, зжаўцець, зрэдку.

- Праверце правільнасць выканання задання па сло-ваўтваральным слоўніку беларускай мовы.
- З трыма словамі складзіце і запішыце сказы.

243. Пісьмова адкажыце на пытанне «Чаму беларускую мову называюць мілагучнай, прыгожай?». Пры адказе можна выбіраць патрэбныя словы з прыведзеных. Абазначце прыстаўкі ў выкарыстаных словах.

С л о в ы д л я д а в е д к і: *адшліфаваная, бясколерная, бяссэнсавая, апрацаваная, бездакорная, заблытаная, невыразная, незразумелая, напеўная, непайторная, узвышаная, узнёслая, прыветная, аднастайная, рознакаляровая.*

244. Пазнаёмцеся з парадкам словаўтваральнага разбору.

Парадак словаўтваральнага разбору

1. Вызначыць часціну мовы.
2. Калі слова зменнае, запісаць (назваць) пачатковую форму.
3. Акрэсліць лексічнае значэнне — праз адна-каранёвае слова, ад якога ўтворана новае слова (з дапамогай тлумачальнага слоўніка).
4. Назваць спосаб словаўтварэння.
5. Абзначыць утварэнне слова графічна.

Узоры разбору

Чужына. Назоўнік. Лексічнае значэнне — ‘тое, што з’яўляецца чужым’. Словаўтваральная аснова — чужы. Слова ўтворана суфіксальным спосабам: *чужы* → *чужына*.

Пачарней — пачарнець. Дзеяслоў, лексічнае значэнне — ‘стаць чорным’. Словаўтваральная аснова — чарнець. Слова ўтворана прыставачным спосабам: *чарне(ць)* → *пачарне(ць)*.

Вечназялёны. Прыметнік. Лексічнае значэнне — ‘які заўсёды зялёны’. Утвораны ад слоў *вечна* і *зялёны*. Слова ўтворана спосабам складання слоў: *вечна* + *зялёны* → *вечназялёны*.

Прыморскі. Назоўнік. Лексічнае значэнне — ‘каля берага мора’. Словаўтваральная аснова — мора. Прыставачна-суфіксальны спосаб словаўтварэння: *мора* → *прыморскі*.

Пры словаўтваральным разборы важна адшукаць тое слова, якое раскрывае лексічнае значэнне ўтворанага.

Напрыклад, *пераплётчык* — ‘той, хто пераплятае’, таму *пераплятаць* → *пераплётчык*;

пазашкольны — ‘які адбываецца, праходзіць не ў школе’, таму *школа* → *пазашкольны*;

пераход — ‘месца для таго, каб пераходзіць вуліцу’, таму *пераходзіць* → *пераход*;

падаконнік — ‘дошка (пліта), якая знаходзіцца знізу, пад акном’, таму *акно* → *падаконнік*.

245. Прачытайце. Як вы думаеце, які падарунак быў для маці найдаражэйшым? Чаму? Сфармулюйце асноўную думку тэксту. Да якога стылю адносіцца тэкст? Запішыце тэкст па-беларуску.

ЧТО ДОРОЖЕ?

Собираясь в гости на день рождения, на новоселье, к больному, иной раз приходится думать о подарке. Многие ребята часто не знают, что подарить. Ты всегда легко это сделаешь, если вспомнишь старую сказку о двух сыновьях...

У одной матери было два сына. Оба её любили, но характеры у них были разные. И вот наступил день рождения матери.

Первый сын встал в этот день рано на рассвете. Поднялся высоко в горы и выкопал там небольшой кустик эдельвейсов. Он знал, что матери очень нравятся эти цветы. Проснулась она и увидела у себя на рабочем столике горшочек с цветами.

Второй сын только вечером вспомнил, что сегодня день рождения матери. Он быстро забежал по пути к садовнику, купил самый красивый букет роз и преподнёс его матери (*По А. Дорохову*).

246. Запішыце тэкст (частку тэксту) на беларускай мове.

Тропинка обогнула куст орешника, и лес сразу раздался в стороны. Посреди поляны, в белых одеждах, огромный и величественный, как собор, стоял дуб. Казалось, деревья почтительно расступились, чтобы дать старшему товарищу развернуться во всей силе. Его нижние ветви шатром раскинулись над поляной. Снег набился в глубокие морщины коры. Толстый, в три обхвата, ствол казался прошитым серебряными нитями (*Ю. Нагибин*).

§ 33. Утварэнне і правапіс складаных слоў (знаёмства)

247. Прачытайце. Выпішыце словы, утвораныя з двух і больш самастойных слоў або іх асноў. Ад якіх слоў утварыліся выпісаныя словы?

Вучань, генерал-палкоўнік, каравай, краязнаўства, агульнавядома, даўным-даўно, карабель, горад-герой, гарох, кінатэатр, дваццаціпяцітысячны, цёмна-цямнюсенька, гусі-лебедзі.

Словы, утвораныя пры аб'яднанні асноў або асобных слоў, называюцца **складанымі**: *горад-герой, краязнаўства, дваццаціпяцітысячны*. Асновы ў складаных словах аб'ядноўваюцца злучаль-

ными галосными *о(а), е(я)*: *ільновалакно, аднабокі, усходнеславянскі, жыццярадасны*. Некаторыя складаныя словы ўтвараюцца без злучальных галосных: *шматразова, мімаволі, вечна-зялёны*.

Складаныя словы ўтвараюцца наступнымі спосабамі:

1) **складанне слоў** — утварэнне слоў у выніку аб'яднання двух самастойных у адно: *глыбокапаважаны, штораз, радыёперадача, рэдка-населены*;

2) **складанне асноў** — утварэнне слоў шляхам аб'яднання дзвюх ці болей асноў: *першадрукар, крыжападобны, светла-зялёны*.

248. Вызначце асновы ў складаных словах і скажыце, ад якіх слоў і якім спосабам яны ўтвораны.

Вадаспад, вадаплаўны, земнаводны, зернепагрузчык, зернеачышчальны, ільновалакно, Валгаград, лесаахова, легкакрылы, лінзападобны, лістапад, мышалоўка, узаемаразуменне.

Літара *е* ў першай частцы складанага слова захоўваецца незалежна ад месца націску ў другой частцы: *свапа́гляд, сватаадчува́нне*.

Калі першай часткай складанага слова з'яўляецца аснова *вєлік-//вєлік-*, напісанне *е* або *я* залежыць ад месца націску ў другой частцы слова. Літара *е* пішацца, калі націск падае на першы склад другой часткі: *вєлікадўшны, вєлікасвєцкі, вєлікагалóвы, Вєлікабрыта́нія*.

В ы к л ю ч э н н е: *Вєлікдзєнь — вєлікóдны*.

249. Паўтарыце правіла на правапіс галосных *о, э, а, е, ё, я*. Прымяніце гэта правіла пры напісанні наступных складаных слоў.

Водан..пранікальны, зерн..пагрузчык, пал..вод, земл..роб, земл..чарпалка, зерн..сушылка, ільн..завод, сам..кат, кан..вод, кон..гадоўля, зв..ралоў, з..мл..апісанне, з..мл..мерны, кан..ферма, в..лікарослы, в..лікадзяржаўны.

250. Прачытайце пары слоў. Вызначце, на які склад падае націск у другой частцы кожнага слова — на першы ці на другі. Адкажыце, у якім выпадку ў першай частцы складаных слоў пішацца *о*, у якім — *а*.

чарнавочка — чорнавалосы
даўгавечны — доўгачаканы
дабраякасны — добрасуседскі
шыракаплечы — шырокавядомы
браняносец — бронеаўтамабіль
вадасховішча — водапрыёмнік
залатакосы — золатавалосы
Наваполацк — Новалукомль
паўнаважкі — поўнафарматны

Каб не памыліцца ў напісанні літар *о, а* ў складаных словах, патрэбна правільна вызначыць месца націску.

Калі націск падае на першы склад другой часткі, то ў першай частцы складанага слова пішацца *а*: *навасе́лле, раўнале́жны, вадасхо́вішча, скарахо́д, салья́р*.

Калі ў другой частцы складанага слова націск падае не на першы склад, то ў першай частцы захоўваецца *о*: *новабу́дбўля, роўнабако́вы, высокаідэ́йны, добразычлі́вы, чорнавало́сы*.

У складаных словах часткі **што-, фота-, радыё-, свое-** пішуцца нязменна: **штотыднёвік, фотайнфармацыя, радыёстанцыя, своеасаблівы**. В ы к л ю ч э н н е: **фатограф, фатаграфія**.

У першай частцы складаных слоў літара **э** захоўваецца: **шэцьсот, рэдказубы, шэравокі, крэдытаздольны**, а л е: **шасцісоты, шаснаццаць**.

Частка **поў-** пішацца пад націскам: **поўнач, поўдзень**. Частка **паў-** — не пад націскам: **паўвостраў, паўгóддзе, паўрубля**.

З уласнымі назоўнікамі **паў-** пішацца праз злучок: **паў-Брэста, паў-Еўропы**.

251. Ад наступных пар слоў утварыце складаныя. Рас-
тлумачце правапіс галосных.

Круглы і твар, чорны і рабочы, высокі і частотны, мароз і ўстойлівы, добры і душа, добры і сумленне, вада і забеспячэнне, многа і вугал, новы і Полацк, зямля і карыстанне, вада і ахоўваць, жыццё і любіць, свой і асаблівы, конь і гадаваць, левы і бераг, пяць і паверх, сярэдні і век.

● З трыма складанымі словамі складзіце і запішыце сказы.

§ 34. Складанаскарочаныя словы (знаёмства)

252. Прачытайце словы і растлумачце іх значэнне.

лесанасаджэнне	лясгас
высокаадукаваны	дзяржцырк
дваццаціпавярховы	Белдзяржпраект

● Слова якога слупка ўтвораны шляхам складання асноў двух і больш слоў, а якія — шляхам складання частак слоў, што ўтвараюць поўную назву?

● Чаму адны з прыведзеных слоў называюцца складанымі, а другія — складанаскарочанымі?

Складанаскарочаныя словы — гэта словы, утвораныя аб'яднаннем не поўных, а скарачаных асноў.

Складанаскарочаныя словы ўтвараюцца:

а) з частак слоў: *філфак* (філалагічны факкультэт), *гарваенкамат* (гарадскі ваенны камісарыят), *Еўрабачанне* (Еўрапейскае тэлебачанне);

б) з часткі аднаго слова і поўнага другога: *спартклуб* (спартыўны клуб), *спецкурс* (спецыяльны курс);

в) з пачатковых літар або гукаў слоў: *РБ* (Рэспубліка Беларусь), *ЛіМ* (газета «Літаратура і мастацтва»);

г) з часткі слова і пачатковых гукаў поўных слоў: *ЭліМБел* (Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі), *БелТА* (Беларускае тэлеграфнае агенцтва).

Уменне правільна чытаць складанаскарочаныя словы — паказчык культуры маўлення. Адны складанаскарочаныя словы чытаюцца як простыя словы: *гарсавет*, *прафкам*; некаторыя чытаюцца па назвах літар: *ТБМ* (тэ-бэ-эм) — Таварыства беларускай мовы; *СП* (эс-пэ) — Саюз пісьменнікаў.

Род складанаскарочаных слоў вызначаецца па асноўным слове: *БДУ* (універсітэт) — м. р., *ВНУ* (установа) — ж. р., *МАЗ* (завод) — м. р.

253. На аснове словазлучэнняў запішыце складанаскарочаныя назвы з пачатковых літар. У дужках пазначце род складанаскарочанага слова.

У з о р: *Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт — ВДУ (м. р.).*

Адзел тэхнічнага кантролю, Дом тэхнікі, Мінскі трактарны завод, Садружнасць Незалежных Дзяржаў, дарожна-эксплуатацыйны ўчастак, аўтаматычная тэлефонная станцыя, спецыяльнае канструктарскае бюро, Таварыства беларускай мовы, Беларускі нацыянальны тэхнічны ўніверсітэт, Арганізацыя Аб'яднаных Нацый.

254. Запішыце да кожнага пункта правіла (а, б, в, г) адпаведныя прыклады.

Біяфак, ЗША, УА, аўтастанцыя, НАН Беларусі, БелАЗ, СНД, медагляд, рыбгас, МВФ, ДАІ, АТС, ААН, ГУМ, АТН, прафбюро, БелТА, ЦУМ, журфак.

255. Прачытайце тэкст. Пісьмова адкажыце на пытанне «Якая роля складаных слоў у маўленні?».

Складаныя словы... Мы сустракаемся^с з імі^ф дома і ў школе, у паўсядзённым маўленні і пры чытанні мастацкага твора, у тэатры і кіно, слухаючы народную песню і выступленне папулярнай эстраднай спявачкі. Іншы раз і не задумваемся, што ўжытае намі слова — складанае... Авалодаць складаным словам — значыць правільна і ясна выражаць сваю думку, зразумець усю глыбіню, шчодрасць, багацце^ф наймення (*М. Прыгодзіч*).

256. Выпішыце спачатку складаныя, потым — складанаскарочаныя словы, растлумачце іх утварэнне. Што агульнае і што рознае паміж складанымі і складанаскарочанымі словамі?

РБ, дабрачыннасць, сараканожка, універмаг, лясгас, райцэнтр, кнігалюб, кнігагандаль, ветурач, ЗША, тэхкантроль, вадаспад, Цэнтрвыбаркам, ВКЛ, НДІ, Белкніга, НІА.

257. Расшыфруйце складанаскарочаныя словы, перакладзіце на беларускую мову, да беларускіх адпаведнікаў падбярыце прыметнікі і запішыце словазлучэнні.

Горздравотдел, сберкасса, ТЮЗ, ВДНХ, КВН, УО, Белгоспроект, БГУ, СНГ, ООО, СМІ, ООН.

З пяццю складанаскарочанымі словамі складзіце і запішыце сказы.

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Прачытайце тэкст. Якія значымыя часткі слова называюцца каранем, прыстаўкай, суфіксам, канчаткам, постфіксам? Зрабіце марфемны і словаўтваральны разбор выдзеленых слоў.

Яго імя ўспыхнула яркай зоркай на **музычным** небасхіле. Яго песні адразу **загучалі** па радыё, тэлебачанні, у канцэртных залах^{сн}. Аднак самая высокая ўзнагарода для кампазітара — калі яго творы гучаць у маладзёжным гурце^л, за **бяседным** сталом. Так **ста́лася**^л з песнямі «Даставай, Язэп, гармонік!», «А ў гасцях», напісанымі Зміцерам Яўтуховічам. А песня «Добрай ночы» загучала на ўсю рэспубліку, пад яе мелодыю^ф

дзеці ідуць глядзець светлыя сны пасля **вечаро-
вай радыёказкі** (*Паводле Л. Камінскай*).

● Назавіце спосабы ўтварэння слоў. Прывядзіце прыклады.

● Як утвараюцца складаныя і складанаскарочаныя словы?

● Запішыце тэрміны, з якімі вы пазнаёміліся ў раздзеле «Склад слова. Словаўтварэнне і арфаграфія». Што яны абазначаюць?

● Якіх беларускіх кампазітараў вы ведаеце? А якія беларускія песні ўмееце спяваць?

2. Прачытайце тэкст. Якая з’ява называецца чаргаваннем гукаў? Выпішыце з тэксту выдзеленыя словы, падбярыце да іх аднакаранёвыя, у якіх адбываецца чаргаванне галосных або зычных гукаў.

Растлумачце правапіс прапушчаных літар.

Жаваранкі для мяне — свой хор. Я любіў, як яны **сп..ваюць** да **ўсходу**. Я чуў, нават бачыў, як перад зах..**дам с..нца** яны, нібы дамовіўшыся, **узл..таюць** высока-высока, адзін перад адным, **сп..ваюць** пяшчотныя песні і, як толькі агніста-пяшчотны шар **патоне**, **зма..каюць**, хаваюцца на спач..**нак**. Наўкол наступае **вяч..рняя ціш..ня**. Гэтую ціхую пару я добра ведаў (*Паводле І. Грамовіча*).

● З якімі арфаграфічнымі правіламі вы пазнаёміліся ў раздзеле «Склад слова. Словаўтварэнне і арфаграфія»?

3. Прачытайце. Чым адрозніваюцца змяненне і ўтварэнне слоў? Запішыце формы слова і аднакаранёвыя словы да назоўніка *апавяданне*. Назавіце суфіксы ў выдзеленых словах.

На свеце сярод людзей жыве кароткае апавяданне.

Закаханы^с юнак усё рабіў, што прасіла ці загадвала зрабіць яго каханая. Нарэшце юнак павінен быў прынесці ёй матчына сэрца. Яно ўжо ў сынавых руках. Несучы, ударыўся. І пачуў сын: — Што, сыноч? Баліць? Вельмі баліць?

За апошні год небагата дзянькоў, каб я не прыгадаў пераказанага. Прыгадваліся словы — *мама, мамка, мамачка; матуля, матулечка, матулька; мамуся, мамуська, мамусечка, мамусенька; матухна, мацейка, матачка...* (Паводле Ф. Янкоўскага).

- Сфармулюйце і запішыце асноўную думку тэксту.

4. У якіх выпадках пішуцца *і, й, ы* пасля прыставак? Запішыце 6—7 слоў, якія ілюструюць гэта правіла. Рас-тлумачце іх правапіс.

5. Узнавіце правіла «Правапіс прыставак, якія заканчваюцца на зычны». Запішыце словы, устаўляючы прапушчаныя літары.

А..рываць, а..сыпаць, а..бегаць, ра..злавацца, у..хваляваць, бе..падстаўны, ро..шукі, абя..шкодзіць, ра..чахліць, бя..суфіксны, бе..праблемны, ра..таяць, а..тачыць, ра..няволіць, ра..сыпаць, па..бегчы, па..трымаць.

- Рас-тлумачце правапіс *е, я* ў словах.

ПАДАГУЛЬНЕННЕ І СІСТЭМАТЫЗАЦЫЯ ВЫВУЧАНАГА ЗА ГОД

258. Прачытайце. Вызначце стыль тэксту. Абгрунтуйце сваю думку.

ПЯВУЧАЯ І ЗВОНКАЯ

Шмат ворагаў было ў беларускага народа. І ўсе хацелі знішчыць тое, што дорага нашаму сэрцу. Стараліся навязаць нам сваю культуру і мову. Але перадавыя людзі нашага народа: Францішак Багушэвіч, Янка Купала, Якуб Колас, Максім Багдановіч і многія іншыя — не далі знікнуць ні нашай цудоўнай мове, ні нашай самабытнай культуры... А мова наша пявучая, звонкая. Ёсць словы, якія не перакладзеш дакладна ні на якую іншую мову, не перадасі той прыгажосці, якая ў іх заключана. Ну вось, напрыклад, *калі ласка*. Тут і пачціvasць, і дабрыня, і душэўная шчодрасць, і давер, і прызнанне, і запрашэнне. Паспрабуй гэтыя словы сказаць груба, злосна або варожа. Не выйдзе. Таму што гэтыя словы з сэрца ідуць (*Э. Луканскі*).

- Да слова *перадавыя* падбярыце блізкія па значэнні.

259. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тэму і асноўную думку. Дайце загаловак, які перадаваў бы тэму тэксту. Спішыце, расстаўляючы знакі прыпынку. Якімі правіламі вы кіраваліся?

Горача любіць беларус сваю Радзіму сваю зямлю якую ён багата паліў потам і крывёю. Гэта

зямля хоць і не славіцца ўраджайнасцю але шчодра ўзнагароджвае цяжкую працу народа і выходзіць ім любоў да працы.

Багаты і разнастайны пейзаж Беларусі. Рукой геніяльнага мастака-пейзажыста разаслала прырода ззяючыя жывымі кветкамі дываны лугоў па далінах серабрыстых рэк Заходняй Дзвіны Дняпра Нёмана Буга. Неабдымныя **панарамы** ўзгоркаў і раўнін лясныя масівы тысячы азёр ручаёў і рэчак — вось тыповыя асаблівасці Беларусі. Зямля гэтая са старажытных часоў была зямлёю славян. Тут спрадвеку жыў і складваўся беларускі народ (*Я. Колас*).

- Раствлумачце сэнс выдзеленага слова.

260. Прачытайце выказванні. Якой тэмай іх можна аб'яднаць? Запішыце выказванні як сказы з простаю мовай. У двух сказах словы аўтара пастаўце перад простаю мовай, у двух — пасля простаю мовы. Выкарыстайце сінонімы *пісаў, казаў, гаварыў, сцвярджаў*.

У з о р. *Сястра пісала: «Віця, не прпускай заняткаў па музыцы».*

Той, хто не паважае родную мову, не паважае роднага народа (*І. Мележ*).

Хто забыў сваіх продкаў — сябе губляе, хто забыў сваю мову — усё згубіў (*У. Караткевіч*).

Глупствам з'яўляецца пагарджаць мовай адной краіны, а словы другой узносіць пад неба (*Сымон Будны*).

Жыць з людзьмі, сустракаючыся з імі штодня, і не ведаць іх мовы — гэта значыла б прызнацца ў сваёй бяздарнасці (*У. Дубоўка*).

261. Пры спісванні замест кропак устаўце прапушчаныя літары. Растлумачце іх напісанне.

ПЕРШЫЯ КАЛ..НДАРЫ

У XVII стагоддзі ў еўрапейскіх краінах багатыя людзі ўжо карысталіся кал..ндарамі, якія выраблялі з дрэва і вешалі ў парадных пакоях над камінамі.

Н..вялікія др..ўляныя кал..ндары мелі форму квадрата, на кожным баку яго пазначаўся трохмес..чны п..ры..д года. Нарэзкі, якія абазначалі дні, былі, за выключэннем н..дзелі, аднолькавай в..лічыні. Для н..дзелі рысачка была больш тоўстая і доўгая. Св..ты абазначаліся сп..цыяльнымі знакамі. Н..каторыя кал..ндары былі аздоблены багатымі ўпрыгожаннямі і каштавалі вельмі дорага (*«Пралеска»*).

- Назавіце сродкі сувязі сказаў у другім абзацы тэксту.

262. Растлумачце, чаму ў адных з прыведзеных слоў ёсць прыстаўная **в**, а ў другіх няма.

Аконны, вокны, вогненны, агонь, воблака, аблокі, вобласць, абласны, возера, азёры, вуха, Уша, ордэн, орган, арган.

263. Спішыце словы. Устаўце, дзе трэба, апостраф, мяккі знак або падоўжаныя зычныя.

Сузор..е, кап..ё, салаў..і, паштал..ён, уз..яднаць, кало..е, ц..мяны, зе..е, су..я, кар..ер, куп..істы, вярхоў..е, міл..ён.

264. Прачытайце. Падзяліце тэкст на сказы. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары і знакі прыпынку. Падкрэсліце граматычныя асновы ў сказах. Абзначце, чым выражаны галоўныя члены сказа.

Хораша цві..е ліпа падз..ме ветрык і за в..рсту пачуеш пах кве..ені н..бачная рака м..довага ..одару н..спынна л..ецца па яркім чэрвен..скім разнатраўі у ціхае надвор'е н..злічоная кол..касць пчол зл..таецца сюды на работу старое др..ва пасв..тлела ад цвету гуд..е шуміць пчоламі з аднае ліпы яны збіраюць мёду больш, чым з г..ктара грэчкі.

- Вызначце стыль і тып тэксту.

265. Вызначце розніцу ў значэнні слоў, аб'яднаных парамі.

Вётраны — ветраны́, часовы — ча́савы, людскёе — лю́дскае, мя́ла — мяла́, ста́лы — сталы́, я́му — яму́, пла́чу — плачу́.

266. Прачытайце. Вызначце, на якой моўнай з'яве заснаваны рыфмы ў гэтых тэкстах.

1. Гаварыў дзед Полі,
Што Марынка ў полі
Разам з маці поле
Ільняное поле.
У. Мацвеенка.

2. Так мне лёгка і весела косіцца,
У руках я не чую касы.
Толькі неба хмурынкамі косіцца,
Абцяючы дожджык касы.

Ю. Свірка.

267. Прачытайце і вызначце тэму тэксту. Выпішыце спачатку сінонімы, а потым — антонімы.

Песня заўсёды была спадарожніцай чалавека: у хвіліны скрухі, маркоты падтрымлівала, падбадзёрвала яго, у хвіліны радасці, весялосці рабіла гэтую радасць узнёслай. Праца і побыт людзей, іх думы і спадзяванні, радасць сустрэчы і горыч расставання — усё гэта знайшло адбітак у народных песнях, якія перадаваліся з пакалення ў пакаленне («Культура»).

268. Прачытайце тэкст. У якой сферы ён ужываецца? З якой мэтай напісаны? Якія яго асноўныя рысы? Абгрунтуйце сваю думку.

СЛЕДАВІКІ

Шмат тысяч гадоў назад л..давік прынёс на прасторы Б..ларусі абломкі скандынаўскіх гор — кам..ні-валуны. Па валунах г..олагі дакладна вызначаюць напрамак руху л..давіка. У мінулыя часы ў Полацкім княстве на гэтых валунах было выс..чана шмат розных знакаў сл..ды чалавека мядзведзя бабра і лася і іншыя. Ёсць м..ркананне што яны былі або пагранічнымі вешкамі* паміж княствамі, або шляхавымі знакамі паказвалі шлях да брадоў ці валокаў. Беларусь з'яўляецца эталонным* рэгіёнам ва ўсім свеце па л..давіковых адкладаннях і валунах (Г. Ланеўскі).

● Спішыце, падзяляючы тэкст на абзацы, устаўляючы літары *е* або *я* і прапушчаныя знакі прыпынку. Якімі правіламі вы карысталіся?

● Вызначце, як звязаны сказы ў тэксце: паслядоўна ці паралельна.

269. Прачытайце тэкст. Пра што ён? Назавіце прафесійныя словы. Ці зразумелі б вы тэкст, каб аўтар не патлумачыў словы, якія ўжываюць сплаўшчыкі? Якія словы засталіся незразумелымі? У якім слоўніку можна высветліць іх значэнне?

Вясной, калі рака ўваходзіць у берагі, сплаўшчыкі браліся вязаць платы. Адзін канец доўгай бомы* замацоўваўся на берэзе, другі — на сярэдзіне ракі, упоперак цячэння. Затым мужыкі пачыналі расцягваць бусакамі* бяровенне са шліхтаў*. Каб лягчэй было качаць з берага да вады, пад ніз падкладалі лягеры — тры-чатыры простыя жэрдкі. Цяпер звычайна вяжуць бяровенне ў лаўкі* дратамі. Але як помніць Зазыба, то яны з бацькам вязалі свае платы лужбой — лазовымі вяроўкамі, якія іншы хто называў кардзялямі. Да канца такой лазовай вяроўкі мацаваўся кнэпень, альбо, прасцей, драўляны клін. Калі плит нарэшце быў звязаны, ззаду на яго прыбівалі скрынку з валікам, на якім мацавалася доўгая шырага — завостранае знізу палена, каб можна было пры неабходнасці тармазіць альбо зусім спыняць плит (І. Чыгрынай).

270. Прачытайце. Пра што гэты тэкст? Назавіце ўстарэлыя словы. Чаму яны сталі ўстарэлымі? Складзіце план і вусна перакажыце змест тэксту.

Спачатку людзі здабывалі агонь трэннем сухіх кавалачкаў дрэва. Пазней чалавек навучыўся высякаць агонь з дапамогай крэменю. Дастаткова было некалькі разоў красануць, каб іскры запалілі загадзя падрыхтаванае паліва. Звычайна гэта быў трут. Яго выраблялі з грыба-трутавіка, што расце на дрэвах у выглядзе губы.

Крэсіва, або грамух, насілі на паясах з левага боку ў магалеяках — скураных капшухах. Магалеякі зашморгваліся скураным матузком*.

Але толькі запалка вырашыла праблему хуткага і лёгкага здабывання агню. Ад трэння галоўкі запалкі аб маську каробачкі ўспыхвае агонь. Хімія скараціла працягласць трэння (С. Цярохін).

271. Падбярэце і запішыце асобнымі групамі сінонімы-фразеалагізмы са значэннем ‘вельмі хутка бегчы’, ‘уводзіць у зман’, ‘займацца бескарыснай справай’, ‘вельмі падобны на каго-небудзь’.

Без аглядкі, вадзіць за нос, ва ўсе лапаткі, замазваць вочы, з усіх ног, і крошачкі пабраў, муціць галаву, насіць ваду рэштатам, на ўвесь дух, пераліваць з пустога ў парожняе, таўчы ваду ў ступе, як дзве кроплі вады.

● З адным фразеалагізмам кожнай групы складзіце і запішыце сказы.

272. Спішыце, устаўляючы, дзе патрэбна, прапушчаныя літары і знакі прыпынку.

Маленькая п..лянка ў гушчары^{сл} а..гароджана старым парканам і над ёй уз..няўся в..лізны і стройны дуб. Гонкае і роўнае дрэва вы..ягнулася ў вышыню каб зял..най в..рхавінай^{сл} зірнуць на аколіцу. Кара дуба такая то..стая што ў ёй можа схавацца пастаўленая рабром далонь.

Не менш як тром рослым мужчынам трэба ўзяцца за рукі, каб а..хапіць яго стан. Каля трыццаці метраў увысь цягнецца гонкі ствол без ад..інага сучка і дупла а потым ра..кідаецца пяццю доўгімі і моцнымі сукамі. Калі б узабрацца на

в..рхавіну, перад вачыма а..крылася б цудоўная панарама Палес..ся (*Паводле Т. Хадкевіча*).

● Знайдзіце ў тэксце формы аднаго і таго ж слова і аднакаранёвыя словы.

● Выпішыце з тэксту прыклады слоў наступнага са-ставу:

$\frown \square$, $\frown \wedge \square$.

273. Якімі часткамі адрозніваюцца словы, аб'яднаныя ў пары?

Конік — коннік, гутарковы — гутарлівы, падпісаць — надпісаць, збудаваць — забудаваць.

● Якую ролю ў мове адыгрываць прыстаўкі і суфіксы?

274. Спішыце, выбіраючы патрэбную літару (літары).
Растлумачце свой выбар.

1. Лес наступаў і ра(зс/сс)тупаўся, лужком зялёным ра(з/с)рываўся (*Я. Колас*). 2. Пушысты іней а(б/п)сыпаў кожную галінку (*Х. Жычка*). 3. Мой сын, да бацькі пад(ы/ый)дзі, паслухай сказ аб Беларусі (*Я. Пушча*). 4. А(д/т)гудзе завая, далеч ад(ы/і)мгліцца (*В. Шніп*). 5. На градзе між дзвюх разор за(і/й)рдзеўся памідор (*В. Гардзей*). 6. Луг адазваўся лесу працяжна, бор а(д/т)гукнуўся стары (*Я. Колас*).

275. Спішыце сказы. Пазначце, ад якога слова і якім спосабам утвораны выдзеленыя словы.

1. Залатою **завушніцай** паківала мне вярба (*С. Басуматрава*). 2. Будзіць промень знямелую сіль, зазвінеўшы **дрыготкай** струною (*Т. Мельчанка*). 3. Там, дзе верасень пройдзе **ўрадлівы**, дзе **крынічны** заб'ецца выток, упадзе на зямлю **сіратлівы** адгарэлага лета лісток (*Р. Баравікова*).

Тлумачальны слоўнік

Адзімак, -мку, *м.* Веснавы замаразак.

Ажы́ннік, -у, *м.* Зараснік ажыны — расліны з чорнашызымі ягадамі.

Арце́ль, -і, *ж.* Аб'яднанне асоб для сумеснай працы; таварыства.

Асве́р, -а, *мн.* -ы, -аў, *м.* (разм.). Частка калодзежнага жураўля ў выглядзе доўгай жэрдкі, пры дапамозе якой дастаюць вядро з вадой.

Біжута́рыя, -і, *ж.* Упрыгожанні, зробленыя з некаштоўных камянёў і металаў.

Бо́ма, -ы, *ж.* Вялікі кол з зачэсаным плоскім канцом у плятагонаў; рычаг.

Буса́к, -а́, *м.* Доўгі шост з металічным вастрыём і крукам на канцы; багор.

Валу́н, -а́, *м.* Вялікі камень, абломак скалы, некалі прынесены ледніком.

Вандрава́ць, -ру́ю, -ру́еш, -ру́е. 1. Падарожнічаць, рабіць падарожжа. 2. Жыць, часта мяняючы месца жыхарства, пастаянна перамяшчацца.

Ве́шка, -і, *ж.* Шост, тычка, звычайна з пучком травы ці галінак на канцы, для абазначэння мяжы, напрамку руху.

Віду́шчы, -ая, -ае. Які мае зрок, бачыць або здольны бачыць.

Віхо́р і віха́р, *віхру*, *м.* 1. Імклівая кругавая плынь ветру. 2. *перан.* Пра імклівае, бурнае праяўленне чаго-небудзь. *Віхар падзей.*

Выто́к, -у, *м.* 1. Месца, адкуль выцякае рака, ручай. 2. *перан.* звычайна *мн.* вытокі, -аў. Пачатак, першакрыніца чаго-небудзь. *Вытокі культуры.*

Вярза́, -і́, *ж.* (разм.) Недарэчнасць, бязглуздзіца.

Вярэ́нька, -і, *ж.* (абл.). Сплецены з бяросты кошык з накруўкай.

Гамані́ць, *гаманю́, гамо́ніш, гамо́ніць*. 1. Весці гаворку, размаўляць з кім-небудзь. 2. *перан.* Ствараць бязладныя гукі, шумець, гусці. *Гамоняць пад ветрам палі.*

Ген, -а, *мн.* ге́ны, -аў, *м.* Адзінка спадчыннага матэрыялу, якая перадае нашчадкам прыметы і ўласцівасці бацькоў.

Дазіметр, -а, *м.* Прыбор для вымярэння доз іанізуючых выпрамяненняў.

Дзірва́н, -у́, *м.* Зямля, густа зарослая травой.

Дзію́на, -ы, *ж.* Узбярэжны пясчаны пагорак, навеяны ветрам.

Дзярка́ч, *дзеркача́*, *м.* Стары венік без лісця; галень.

Драмату́рг, -а, *м.* Пісьменнік, які піша драматычныя творы.

Душагу́бка, -і, *ж.* Вузкая няўстойлівая лодка.

Ёдка, *прысл.* Холадна і вільготна.

Журба́, -ы́, *ж.* Смутак, сум, туга.

Ілы́нка, -і, *ж.* Сорт грушы.

Канферансе́, *нескл., м.* Артыст, які аб'яўляе нумары праграмы на эстрадным прадстаўленні, канцэрце і займае глядачоў у перапынках паміж нумарамі.

Лаўка, -і, *ж.* Бярвенне, звязанае ў адзін рад для сплаву па вадзе.

Лётка, *прысл.* Абрануты па-летняму лёгка.

Малізы́ннік, -а, *м.* Ласун.

Матузо́к, -зка́, *м.* (разм.). Шнурочак для завязкі.

Му́сіць, *му́шу*, *му́сiш*. 1. Не мець магчымасці зрабіць інакш. 2. У значэнні пабочнага слова *мабыць*, *магчыма*.

Носьбіт, -а, *м.* Той, хто надзелены чым-небудзь, можа лічыцца прадстаўніком чаго-небудзь. *Народная інтэлігенцыя — носьбіт нацыянальнай культуры.*

Павільён, -а, *м.* 1. Невялікі лёгкі будынак у парках, садах. 2. Будынак для экспанатаў на выстаўцы.

Пага́нскі, -ая, -ае; (устар.). Нехрысціянскі, якой-небудзь іншай веры.

Паджа́ры, -ая, -ае. Рыжа-буры або бура-чорны (пра масць жывёл).

Падлётак, -тка, *м.* Хлопчык або дзяўчынка ў пераходным ад дзяцінства да юнацтва ўзросце (ад 12 да 16 гадоў).

Пазёмкі, -ак; *адз.* паземка, -і, *ж.* Суніцы.

Паку́та, -ы, *ж.* Вялікая фізічная або душэўная мука.

Парцѣра, -ы, *ж.* Занавеска з цяжкай тоўстай тканіны на дзвях або вокнах.

Перайначыць, -на́чу, -на́чыш, -на́чыць. Перамяніць, перарабіць.

П'едэста́л, -а, *м.* 1. Узвышэнне пад помнік, калону, пастамент. 2. Узвышэнне, на якое ўзнімаюцца пераможцы ў спартыўных спаборніцтвах, конкурсах для атрымання ўзнагароды.

Польдэр, -а, *м.* Адгароджаны дамбай, асушаны і апрацаваны нізінны ўчастак.

Посах, -а, *м.* Доўгі кій, на які абапіраюцца пры хадзьбе.

Саксаўл, -а, *м.* Невысокае бязлістае дрэва, якое расце ў пустынях.

Сукáць, *сучу́, сучаш, суча.* (разм.) *перан.* Моцна месці, уздымаць і кружыць снег.

Трысцё, -я́, *н.* Зараслі вадзяных ці балотных раслін з раскідзістай мяцёлкай.

Уверцѣра, -ы, *ж.* 1. Музычны ўступ да оперы, аперэты, балета. 2. Невялікі музычны твор, які складаецца з адной часткі.

Хару́гва, -ы, *ж.* (уст.). 1. У старажытнасці баявы вайсковы сцяг. 2. Асобная вайсковая часць, якая мела свой уласны вайсковы сцяг.

Ходнік, -а, *м.* (разм.). Вузкі доўгі дыванок, які расцілаецца на падлозе.

Цыба́ты, -ая, -ае. Высокі, хударлявы.

Шко́днік, -а, *м.* 1. Жывёла, насякомае, якія прыносяць шкоду (пашкоджанне, урон, страту) у лясной, сельскай або хатняй гаспадарцы. 2. Чалавек, які прычыняе шкоду.

Шліхта, -ы, *ж.* Акуратна складзены рад бярвенняў.

Эквілібры́ст, -а, *м.* Артыст цырка, які выконвае практыкаванні пры няўстойлівым становішчы цела, напр. на канаце.

Эксцэ́нтрык, -а, *м.* Артыст цырка, які выконвае камічныя нумары.

Этало́нны, -ая, -ае. Узорны.

ЮНЕ́СКА. Арганізацыя Аб'яднаных Нацый па пытаннях адукацыі, навукі, культуры.

Руска-беларускі слоўнік

- Бéздна — *бéздань*
Бесéда — *гўтарка, размо́ва*
Вселéнная — *Сусвéт*
Вспоминáть — *успаміна́ць*
Горшóчек с цветáми — *вазóн*
Естéственный — *звычайны*
Из кóжи лéзет — *са скўры лéзе*
Ишь — *бач, бач ты*
Казáлось — *здавáлася*
Многообráзный — *разнаста́йны*
На рассвéте — *на світа́нні, на дóсвітку, на зóлку*
Нрáвится — *падаба́ўца*
Объединéние — *аб'ядна́нне*
Общéние — *знóсіны*
Общéственный — *грама́дскі*
Обы́чный — *звычайны*
Одностилевóй — *аднастылэ́вы*
Ожидáя — *чакáючы*
Подóбно — *нібы́*
Помéха — *перашкóда*
По пу́ті — *па дарóзе*
Поссóриться — *пасвары́цца*
Преподнести́ — *падарава́ць*
Прихóдится — *даво́дзіцца*
Развлечéние — *заба́ва, паце́ха*
Растáлкивать — *расштўрхва́ць*
Речь — *гаво́рка*
Смысловóй — *сэнсавы*
Совмéстный — *сумéсны*
Сочетáться — *спалуча́цца*
Творéние — *тварэ́нне, твор, стварэ́нне*
Худóжественный — *маста́цкі*
Эдельвéйс — *эдэльвэ́йс*

Падказкі, адгадкі

Практ.

2. Хто не ідзе, той не спатыкаецца.
61. Аддана, развітанне, паддубовік.
83. Люты, санкі, карп (парк), Радзіма.
86. Вёска
Трактар вясёлы
Бурчыць на дарозе.
Чырвоны снягір
Пяе на бярозе.
132. 1. Скрыпічным. 2. З вершаванай. 3. Калодзежны.
4. Прыстасаванне ў выглядзе якара, якім дастаюць
прадметы з вады (мае назву *кошка*). 5. Зараснік
рабіны.
133. 1. а) Сталёвае кавадлачка для кляпання кос;
б) страва, прыгатаваная з дранай бульбы;
в) грыб.
2. а) Жывёліна, бык;
б) буякі;
в) начная балотная птушка сямейства чапляў,
якая, апусціўшы дзюбу ў ваду, утварае гукі,
падобныя да рову бугая.
170. Ракі зімуюць у норках, глыбокіх ямах на дне вада-
ёмаў.
Са скуры лезе (вылазіць) вуж, змяя.
Спіць з адкрытымі вачыма заяц.
203. 1. Лён. 2. Агуркі. 3. Цыбуля. 4. Мурашнік.

З М Е С Т

ФАНЕТЫКА І АРФАЭПІЯ. ГРАФІКА І АРФАГРАФІЯ

§ 1. Глухія, звонкія і санорныя зычныя. Іх вымаўленне і правапіс	3
§ 2. Свісцячыя і шыпячыя зычныя. Іх вымаўленне і правапіс	9
§ 3. Цвёрдыя і мяккія зычныя, іх вымаўленне і правапіс	12
§ 4. Зацвярдзелыя зычныя, іх вымаўленне і правапіс	15
§ 5. Змякчальны мяккі знак	18
§ 6. Раздзяляльны мяккі знак і апостраф	21
§ 7. Зычныя [д] — [дз’], [т] — [ц’], іх вымаўленне і правапіс	23
§ 8. Правапіс <i>у, ў</i>	27
§ 9. Падоўжаныя зычныя, іх вымаўленне і правапіс	30
§ 10. Прыстаўныя зычныя і галосныя, іх правапіс ...	34
§ 11. Гутарковы стыль, яго выкарыстанне, моўныя асаблівасці, жанры (гутарка)	38

ЛЕКСІКА. ФРАЗЕАЛОГІЯ

§ 12. Словы як назвы рэчаў, з’яў, паняццяў	45
§ 13. Лексічнае значэнне слова	48
§ 14. Адназначныя і мнагазначныя словы	51
§ 15. Прамае і пераноснае значэнне слова	54
§ 16. Сінонімы	61
§ 17. Антонімы	64
§ 18. Амонімы (знаёмства)	68
§ 19. Агульнаўжывальныя словы і словы абмежаванага ўжытку	71
§ 20. Устарэлыя словы і неалагізмы	81
§ 21. Запазычаныя словы, іх ужыванне і правапіс ...	85
§ 22. Паняцце пра фразеалагізмы, роля фразеалагізмаў у маўленні	88

СКЛАД СЛОВА. СЛОВАЎТВАРЭННЕ І АРФАГРАФІЯ

§ 23. Змяненне і ўтварэнне слоў	96
§ 24. Марфемная будова слова. Аснова і канчатак. Нулявы канчатак	100
§ 25. Корань слова (паўтарэнне). Аднакаранёвыя сло- вы і формы аднаго і таго слова	104
§ 26. Прыстаўка як значымая частка слова	109
§ 27. Суфікс як значымая частка слова	112
§ 28. Чаргаванне зычных і галосных у аснове	116
§ 29. Правапіс прыставак, якія заканчваюцца на зычны (паўтарэнне)	121
§ 30. Правапіс <i>і, й, ы</i> пасля прыставак	125
§ 31. Утварэнне слоў. Утваральная аснова	127
§ 32. Спосабы ўтварэння слоў: прыставачны, суфіксаль- ны, прыставачна-суфіксальны; складанне слоў і асноў	129
§ 33. Утварэнне і правапіс складаных слоў (знаёмства)	136
§ 34. Складанаскарочаныя словы (знаёмства)	139

ПАДАГУЛЬНЕННЕ І СІСТЭМАТЫЗАЦЫЯ

ВЫВУЧАНАГА ЗА ГОД	145
-------------------------	-----

Тлумачальны слоўнік	153
Руска-беларускі слоўнік	156
Падказкі, адгадкі	157

(Назва і нумар установы агульнай сярэдняй адукацыі)

Навучальны год	Імя і прозвішча вучня	Стан вучэбнага дапаможніка пры атрыманні	Адзнака вучню за карыстанне вучэбным дапаможнікам
20 /			
20 /			
20 /			
20 /			
20 /			

Вучэбнае выданне

**Красней Віктар Пятровіч, Лаўрэль Яўген Мяфодзьевіч,
Васюковіч Людміла Сяргеёўна, Несцяровіч Віктар Іванавіч**

БЕЛАРУСКАЯ МОВА

Вучэбны дапаможнік для 5 класа
ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі
з беларускай і рускай мовамі навучання

У дзвюх частках

Частка 2

2-е выданне, перапрацаванае і дапоўненае

Нач. рэдакцыйна-выдавецкага аддзела *Г. І. Бандарэнка*. Рэдактар *Л. Ф. Лейкіна*. Мастакі *М. У. Мароз, А. А. Красноўская*. Вокладка мастака *І. А. Усенкі*. Камп'ютарная вёрстка *А. М. Кісялёва*. Карэктары *К. В. Шобік, Д. Р. Лосік*

Падпісана ў друк 04.03.2014. Фармат 60×90/16. Папера афсетная.
Друк афсетны. Ум. друк. арк. 10,0. Ул.-выд. арк. 5,8.
Тыраж 128 000 экз. Заказ

Навукова-метадычная ўстанова «Нацыянальны інстытут адукацыі»
Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь. ЛІ № 02330/0494469
ад 08.04.2009. Вул. Караля, 16, 220004, г. Мінск

ААТ «Паліграфкамбінат імя Якуба Коласа». ЛП № 02330/0150496
ад 11.03.2009. Вул. Каржанеўскага, 20, 220024, г. Мінск